

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS XC.

HUNGARIA
SZEGED
1990

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

CHICAGO, ILL.

1960

CHICAGO, ILL.
1960
1960

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA

TOMUS XC.

**HUNGARIA
SZEGED
1990**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA**

Szerkesztő bizottság:

**DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. GAÁL ENDRE, DR. KRISTÓ GYULA,
DR. MAKK FERENC, DR. A. SÁTI ENIKŐ, DR. SERFŐZŐ LAJOS**

Redegit:

DR. FERENC MAKK

Szerkesztette:

DR. MAKK FERENC

Műszaki szerkesztő:

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324–6965

**Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life***

A MAGYARORSZÁGI BESENYŐK
AZ ÁRPÁD-KORBAN

Bár a magyarországi besenyők telepeivel, közigazgatásával és a rájuk vonatkozó forrásanyaggal több, átfogó igénnyel készült munka foglalkozott már, számos kérdésben mégsem alakult ki egységes kép, néhány probléma megválaszolása pedig háttérbe szorult a szakirodalomban.¹ Így nincs egyetértés a besenyő bevándorlás megindulásának időpontját illetően sem; egyes vélemények szerint már a honfoglalástól számolni kell a betelepedéssel,² más elképzelések Zolta fejedelem-ségéhez, illetve a kalandozásokhoz kapcsolják a folyamat kezdetét,³ megint más

¹ A magyarországi besenyőkkel foglalkozó fontosabb átfogó jellegű munkák: JERNEY J.: Keleti utazása a 'magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845. I. Pest 1851. (továbbiakban: JERNEY 1851.) 227–270.; GYÁRFÁS I.: A jász-kúnok története. II. Kecskemét 1873. (továbbiakban: GYÁRFÁS 1873.) 41–102.; SZOKOLAY M.: A magyarországi besenyőtelepekről. Föld és ember. 1929. (továbbiakban: SZOKOLAY 1929.) 65–90.; З. А. РАСОВСКИЙ: Печеньги, торки и берендзи на Руси и въ Угрии. Seminarium Kondakovianum VI. Praha 1933. 1–66.; MÁLYUSZ E.: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 1939. (továbbiakban: MÁLYUSZ 1939.) 285–294.; GYÖRFFY GY.: Besenyők és magyarok. Kőrösi Csoma-Archívum. I. Kiegészítő kötet. Bp.–Leipzig 1939. 397–500.; H. GÖCKENJAN: Hilfsvölker und Grenzwächter im Mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden 1972. (továbbiakban: GÖCKENJAN 1972.) 89–114.; PÁLÓCZI HORVÁTH A.: Besenyők, úzok, kunok. Magyarrá lett keleti népek. Szerk.: SZOMBATHY V. – LÁSZLÓ GY. Bp. 1988. (továbbiakban: PÁLÓCZI HORVÁTH 1988.) 106–130.

² JERNEY 1851. 227–228., KÁROLY J.: Fejér vármegye története. I. Székesfehérvár 1896. (továbbiakban: KÁROLY 1896.) 168.

³ FOLTIN J.: A zátyi apátság. Eger 1883. (továbbiakban: FOLTIN 1883.) 85–86.; A magyar nemzet története. Szerk.: SZILÁGYI S. I. Bp. 1896. 199. 2. sz. jegyzet (a vonatkozó rész MARCZALI H. munkája); ERDÉLYI L.: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Történeti Szemle 1914. (továbbiakban: ERDÉLYI 1914.) 551–552.; TAGÁNYI K.: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései”-re. Történeti Szemle 1916. (továbbiakban: TAGÁNYI 1916.) 302.; PAIS D.: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp. 1926. 106.; SCHWARTZ E.: Harc a nyugatmagyarországi német helységnevek körül. Bp. 1933. 9.; BELITZKY J.: A nyugatdunántúli és felvidéki besenyő telepek. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. (továbbiakban: BELITZKY 1937.) 60.; BELITZKY J.: Sopron vármegye története. I. Bp. 1938. (továbbiakban: BELITZKY 1938.) 171.

nézetek Taksony uralmához kötik az immigráció első hullámaival,⁴ végül vannak olyan feltevések, amelyek csak a XI. század első felétől tartják elképzelhetőnek a besenyők nagyobb mérvű hazai megtelepedését.⁵ Az elszórt forrásadatok különböző minőségét (és helyenkénti ellentmondásait) figyelembe véve természetesen nem csodálkozhatunk a válaszok sokféleségén, bizonyos megfontolások azonban lehetővé teszik, hogy megkíséreljünk állást foglalni e kérdésben.

Anonymus gestájának utolsó, 57. fejezetében tudósít arról, hogy „dux ... Zulta ... *fixit metas regni Hungarie ... ex parte Theotonicorum usque ad pontem Guncil ... et in eodem confinio ultra lutum Musun collocavit etiam Bissenos non paucos habitare pro defensione regni sui*”. Pár sorral lejjebb arról szerzünk tudomást, hogy Taksony fejedelem idejében „*de terra Byssenorum venit quidam miles de ducali progenie, cuius nomen fuit Thonuzoba pater Vrcund, a quo descendit genus Thomoy*”.⁶ Kézai Simon krónikája és a XIV. századi króniakompozíció pedig említést tesz arról, hogy Géza fejedelem és más királyok idejében egyéb népek mellett besenyők is érkeztek Magyarországra.⁷ E forráshelyek közül – melyek lényegében a besenyők bevándorlásának idejére való közvetlen utalásokat jelentik – Anonymus első közlésével kapcsolatban több probléma is felmerül. Eleve nehéz elképzelni, hogy a honfoglalást részben kiváltó besenyő támadás traumája után néhány évvel nagyobb tömegű ellenség betelepítésére került volna sor. Bíborbanszületett Konstantín császár szerint a magyarok főemberei még a 927 utáni években is

⁴ PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Bp. 1899.² (továbbiakban: PAULER 1899.) 30.; Szabolcs vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: BOROVSKY S. Bp. [é. n.] 401.; G. FEHÉR: Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen. Kőrösi Csoma-Archívum. 2. sz. (1921) (továbbiakban: FEHÉR 1921.) 131–133., 135–136.; SZOKOLAY 1929. 69.; GYÖRFFY GY.: István király és műve. Bp. 1977. (továbbiakban: GYÖRFFY 1977.) 50–51., 514.; Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984. (A vonatkozó rész GYÖRFFY GY. munkája. Továbbiakban: Magyaró. tört.) 707–708.; LIGETI L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. (továbbiakban: LIGETI 1986.) 384–385.; PÁLÓCZI HORVÁTH 1988. 119–120.

⁵ HUNFALVY P.: Magyarország ethnographiája. Bp. 1876. (továbbiakban: HUNFALVY 1876.) 353–355.; KNEZSA I.: Magyarország népei a XI-ik században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Bp. 1938. 438.; GÖCKENJAN 1972. 96–97.; TÓTH Z.: A Botond-monda eredete s az anonymusi Botond-hagyomány. Hadtörténelmi Közlemények 1988. 479.

⁶ E. SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum. I–II. Bp. 1937–1938. (továbbiakban: SRH.) I. 113–114., 116.

⁷ SRH I. 192., 303.

rémülten hátrították el a besenyő-ellenes akcióra felszólító bizánci követség ajánlatát, mondván, hogy „mi nem kezdünk ki a besenyőkkel; mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók” (Moravcsik Gy. fordítása).⁸ További nehézséget jelent, hogy az Anonymus által leírt német–magyar határ nem felel meg a X. század eleji viszonyoknak; ezt ugyanis a Névtelen Jegyző szerint Zolta „*ad pontem Guncil*”, azaz Göncöl-hídnál jelölte ki, ami valószínűleg a mai Bruck an der Leitha (Ausztria) helységgel azonos.⁹ Márpedig ekkoriban a magyar szállásterületek határa jóval nyugatabbra, az Enns folyónál húzódott,¹⁰ így természetesen a határvédő besenyőket sem az Anonymus által megadott területen kellett volna letelepíteni. Ha mindehhez hozzávesszük még azt a körülményt is, amire már Marczali Henrik is rámutatott, ti. hogy Zolta fejedelem neve azonos a nyugat-magyarországi besenyők 1070-es évekbeli esemény kapcsán említett Zultan ~ Zolta vezérének nevével,¹¹ akkor a következőket állapíthatjuk meg: Anonymusnál – akinek tudomása volt arról a hagyományról, miszerint a magyar fejedelmek korában jelentős számú besenyőt telepítettek le határvédelmi céllal a Fertőn túl, és ismerte a XI. századi besenyő vezér nevét is – összemosódott a kétféle információ, és így létrejött a Zolta-féle történet, amely az időpontot és a telepítő fejedelem személyét tekintve nem helytálló.

Az első jelentősebb besenyő csoportok magyarországi megjelenése, véleményünk szerint, Taksony fejedelem korára tehető, mint ahogy a szakirodalom egy része ezt régóta hangsúlyozza. Anonymus már idézett, Thonuzobára vonatkozó passzusa hitelesnek fogadható el, egyrészt mert az Árpád-korban valóban létezett a magát török eredetű névvel megnevező Tomaj-nemzetség, másrészt Thonuzoba neve ugyancsak török szóösszetételből magyarázható meg, márpedig a XIII. század elején alkotó Névtelenről nem tételezhetjük fel, hogy egy esetleges mesés konstruk-

⁸ MORAVCSIK GY.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. (továbbiakban: MORAVCSIK 1984.) 37. A magyaroknak a besenyőktől való féltelmére még: uo. 35.

⁹ SRH I. 113. JAKUBOVICH E.: Adatok az Anonymus kérdéshez. Akadémiai Értesítő 1926. 161–165.

¹⁰ KRISTÓ GY.: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. (továbbiakban: KRISTÓ 1986.) 20.

¹¹ SRH I. 395. A magyar nemzet története. Szerk.: SZILÁGYI S. II. Bp. 1896. 101. 2. sz. jegyzet (A vonatkozó rész MARCZALI H. munkája. Továbbiakban: MARCZALI 1896.)

ciót turkológiai szempontból is alátámaszthatott volna.¹² A történeti megfontolások szintén amellett szólnak, hogy a X. század második felére helyezzük a betelepedés megindulását. Maszúdi egy homályos szövegrészletéből ugyan arra lehet következtetni, hogy 934-ben a magyarok és a besenyők közösen indítottak katonai akciót Bizánc ellen, a történetből azonban az is kiderül, hogy ezt megelőzően egymás ellen harcoltak, s csak a bizánciak részéről elszenvedett sérelem hatására hagytak fel a háborúskodással.¹³ Mint már utaltunk rá, Bőrbanszületett Konstantín császár még 950 körül is arról ad hírt, hogy a besenyők segítségével féken lehet tartani a magyarokat, mivel félnek e nép haderejétől.¹⁴ Mindezek a körülmények tehát nem kedveztek jelentősebb népcsoportok áttelepülésének. Változott azonban a helyzet 955-öt követően, amikor a nyugati irányú kalandozások lezárultával, a német föld felől várható támadás következtében felértékelődtek a keleti kapcsolatok. Ezt bizonyítják Anonymus azon adatai, miszerint Taksony fejedelem felesége a kunok földjéről („*de terra Cumanorum*”) származott, uralma alatt pedig sok nemes és izmaelita érkezett a Volgai Bolgárországból („*de terra Bular*”).¹⁵ E képbe jól beleillik Taksony azon törekvése is, hogy békés kapcsolatokat tartson fenn a besenyő törzsszövetséggel, s az országába fogadjon onnan érkező csoportokat, így módon is gyarapítva fegyveres erejét. Tudomásunk van arról is, hogy az 970. évi arkadiupoliszi csatában a besenyők és a magyarok (oroszokkal és bolgárokkal szövetségben) ismét közösen harcoltak a bizánciak ellen.¹⁶

¹² Thonuzoba nevére: LIGETI 1986. 93., 105. A Tomaj-nemre: Kiss L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. Bp. 1988. 661. Thonuzobára lásd még: SZEGFÜ L. és BOLLÓK J. vitáját: Századok 1982. 1060–1090.

¹³ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: GYÖRFFY Gy. Bp. 1975.² 101–103. KRISTÓ 1986. 34–36.

¹⁴ MORAVCSIK 1984. 35.

¹⁵ SRH I. 114–117.

¹⁶ Taksony keleti irányú politikájára: Magyaró. tört. 707–708. (A vonatkozó rész GYÖRFFY Gy. munkája.), KRISTÓ Gy. – MAKK F.: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. 23–25. (A vonatkozó rész KRISTÓ Gy. munkája.) A Taksony alatti beköltözéssel kapcsolatban felmerült az az elmélet, miszerint a fejedelem „kun” földről származó felesége valójában besenyő származású volt, Thonuzoba pedig Taksony sógora lett volna (FEHÉR 1921. 129., GYÖRFFY 1977. 50–51., Magyaró. tört. 707., PÁLÓCZI HORVÁTH 1988. 119–120.). Ezzel kapcsolatban osztjuk Ligeti L. szkepszisét, aki arra mutatott rá, hogy Anonymus szóhasználatában a „kun” nem jelent „besenyő”-t (LIGETI 1986. 384. Lásd még: PAIS D. i. m. 124.). Mindezt alátámasztja az is, hogy Thonuzobával kapcsolatban Anonymus a „*de terra Byssenorum*” kifejezést használja, alig néhány mondattal a „*de terra Cumanorum*” után, világosan

Fogasabb kérdést jelent annak az eldöntése, hogy az Anonymus által is említett Fertő-melléki besenyőket mikor telepítették Nyugat-Magyarországra. A Névtelen Jegyző erre vonatkozó híradása – mint láthattuk, legalábbis kronológiai szempontból – nem fogadható el. Hiteles viszont a besenyő-telepítés indoklása, vagyis a várható német támadások elhárítására, a határvédelem megerősítésére való hivatkozás. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az eseményt nem Szent István uralkodása idejére helyezi Anonymus (amikor pedig szintén tartani kellett német támadástól 1024-et követően), hanem a fejedelmek korához kapcsolja azt. Bár Zolta személye összemosás eredményeként került a történetbe, az nem tekinthető véletlennek, hogy „mellőzte” István alakját a gestaíró; tekintve, hogy a szentként tisztelt uralkodó nagy tekintélye miatt gyakran vált halálát követelően a jogbiztosítás kívánatos (néha alaptalanul is igénybe vett) eszközévé, joggal feltételezhetjük, hogy Anonymusnak nem volt tudomása olyan tradícióról, amelyik az ő nevéhez fűzte volna a besenyők Fertő-tó körüli elhelyezését, így a XIII. század elején még élő hagyománynak megfelelően a fejedelmek korához kapcsolta a telepítést. (A forrásokban egyébként a hazai besenyők egyetlen csoportját illetően sem találkozunk olyan hiteles utalással, amely telepítésüket vagy jogaikat Szent Istvánra igyekezne visszavezetni.) A korábban kifejtettek értelmében így inkább Taksony vagy Géza korára gondolhatunk, mint a telepítés idejére. Bizonyos halvány nyomok alapján magunk hajlunk annak a feltevésnek az elfogadására, amelyik – más megfontolások alapján ugyan – szintén a Géza fejedelem és Civakodó Henrik között 991-ben lezajlott háború utáni időre helyezi a nyugat-magyarországi telepítés kezdetét. A német–magyar határ ezt követően alakult az Anonymus által leírtaknak megfelelően, korábban ugyanis jóval nyugatabbra húzódott. A besenyők odairányításától nyilván a kellemetlen szomszéddal szembeni határvédelem megerősítését remélték a magyarok. Kniezsa Istvánnak az a megállapítása, miszerint alig van a besenyőknek törökös helynévi nyomuk Pozsony és Moson megyék területén, egyebek mellett avval is magyarázható, hogy az odatelepítéskor, illetve a helynevek keletkezésekor a besenyők már huzamosabb ideje tartózkodtak Magyarországon és ráléptek a *nyelvi* asszimiláció útjára.¹⁷ További halvány megerősítést jelenthet Kézai és a krónikák kitétele, mely szerint „*intraverunt quoque temporibus tam ducis Geichae quam*

megkülönböztetve a két országot egymástól (SRH I. 114., 116.). E megfontolásokból kiindulva Taksony felesége inkább a kazárok földjéről származhatott. Az arkadiupoliszi csatára: MORAVCSIK 1984. 86–89., KRISTÓ 1986. 45.

¹⁷ 991 utáni telepítést feltételez: GYÖRFFY 1977. 514. Szent István alatti nyugatra telepítéssel számol: MOÓR E.: A honfoglaló magyarság megtelepedése és a székelyek eredete. Szeged 1944. 82., 92. A 991. évi háborúra és a határ módosulására: GYÖRFFY 1977. 87–88., KRISTÓ 1986. 48.

aliorum regum ... Bessi ... et fere ex omni extera natione ... qui servientes regibus vel caeteris regni dominis ex ipsis pheuda acquirendo nobilitatem processu temporis sunt adepti".¹⁸ Feltételezhető tehát, hogy a Géza korában elkezdődött telepítés az őt követő uralkodók alatt is tovább folytatódott. E területet azután a rajta élő besenyőkkel és a szintén határvédelmet ellátó oroszokkal együtt Szent István szervezte határőrvidékké, marchiává.¹⁹

A XI. században folytatódó betelepülésnek egyéb írásos emlékei is vannak. István király Hartvik-féle legendája is beszámol arról, hogy hatvan tehetős besenyő jött ekkoriban Magyarországra, akiket útközben kiraboltak. Bár a legenda „*de partibus Bulgarorum*” származtatja a jövevényeket, és így, mint azt Györffy György is kifejtette, az esemény csak a század közepén vagy azt követően történhetett, azt mindenesetre valószínűnek tarthatjuk, hogy az elbeszélés alapját egy valódi bevándorlás képezte.²⁰ Konkrét adatok híján nem lehet pontos dátumhoz kötni az egyes csoportok érkezését, csak igen nagy vonalakban próbálhatjuk a különböző hülámokat meghatározni. Figyelembe kell venni azt is, hogy az egyes előkelő besenyők és kíséretük bevándorlása mellett a magyar királyok tudatos telepítő tevékenységével és természetesen a belső migrációval is számolhatunk. Joggal feltételezhető, hogy eleinte olyan elemek érkeztek, amelyek még őrizték törzsi hovatartozásuk emlékét, mert a kárpát-medencei helynévanyagban fennmaradt a *Kölpény* és *Talmács* törzsek neve.²¹ A későbbiek során a besenyők hatalmának hanyatlásával, a törzsi keretek lazulásával egyre kisebb jelentőségűvé vált az egyének hovatartozása is. 1048 folyamán a meghasonlott és egymással háborúskodó besenyők jelentős tömege kért bebocsáttatást a bizánci birodalomba; a császár Parisztrion themában és Bulgária egyes vidékein telepítette le őket. Az ezután következő zavaros időszakban ismétlődő külső inváziók és a letelepített, határőri feladatokat ellátó jövevé-

¹⁸ SRH I. 192.

¹⁹ KRISTÓ GY.: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 202–206., KRISTÓ GY.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 302.

²⁰ SRH II. 425–427. A kislegenda hasonló elbeszélése: uo. 398–399. Vö.: GYÖRFFY 1977. 129.

²¹ KRISTÓ GY. – MAKK F. – SZEGFÜ L.: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica XLIV. Szeged 1973. 21. Egyéb helynevek idevonása: PÁLÓCZI HORVÁTH 1988. 120. A besenyő törzsek X. század közepi nevei és elhelyezkedése: MORAVCSIK 1984. 41–42.

nyek meg-megújuló lázadásai kavarták fel a birodalom európai részeinek az életét.²² Ebben a periódusban bizonyára a Balkán-félsziget felől is érkeztek a Kárpát-medencébe kisebb-nagyobb csoportok; ennek, mint láhattuk, a magyar hagyományanyagban is maradt nyoma. 1091. április 29-én a lebunioni ütközetben I. Alexiosz Komnénosz császár megsemmisítő vereséget mért a besenyőkre, véget vetve a szinte permanens háborúskodásnak. Elképzelhető, hogy a katasztrofális csatavesztés után ismét sor került egyes csoportok Magyarországra való költöztetésére.²³ Meglehetősen biztonsággal tudjuk viszont megállapítani a mintegy másfél évszázados bevándorlási folyamat végpontját, amely ismét a Bizáncban zajló eseményekhez kapcsolódik. A XIV. századi krónikakompozíció tudtul adja II. István magyar királyról, hogy szerfölött kedvelte a „kunokat” és Tatár nevű vezérüket, aki „*a cede imperatoris cum paucis ad regem fugerat, cum rege morabatur*”. A „vérfürdő”, amelyből Tatár társaival együtt megmenekült, az 1122. évi berrhoi csatát jelenti, amelyben II. Ioánnész Komnénosz bizánci császár győzelmet aratott a birodalomra törő besenyőkön. Így természetesen – miként a kutatás ezt már megnyugtatóan tisztázta – a Magyarországra menekülők is a krónika állításával ellentétben nem kunok, hanem besenyők voltak.²⁴ Ez az epizód egyébként a besenyőség utolsó önálló szereplését jelentette a történelem színpadán; 1122-t követően végleg megszűnnek mint függet-

²² A besenyő–bizánci háborúskodások XI. századi történetére: F. CHALANDON: *Essai sur le règne d'Alexis Comnène (1081–1118). Les Comnène. Etudes sur l'empire Byzantin aux XIe et XIIe siècles. Alexis Ier Comnène 1081–1118.* New York 1971. (továbbiakban: CHALANDON 1971.) passim, KOSSÁNYI B.: *Az uzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. Századok 1923–1924. 519–537.*, GYÓNI M.: *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp. 1942.* (továbbiakban: GYÓNI 1942.) 89–177., N. BĂNESCU: *Les duchés Byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie.* Bucarest 1946. passim, P. DIACONU: *Les Petchénègues au Bas-Danube.* Bucarest 1970. (továbbiakban: DIACONU 1970.). G. OSTROGORSKY: *Histoire de l'état Byzantin.* Paris 1983. (továbbiakban: OSTROGORSKY 1983.) passim.

²³ A lebunioni csatára: CHALANDON 1971. 132–133., GYÓNI 1942. 176., DIACONU 1970. 133–134. A csata utáni magyarországi betelepedéssel számol: I. FERENT: *A kunok és püspökségük.* Bp. 1981. 37., DIACONU 1970. 134.

²⁴ SRH I. 444. PAULER 1899. I. 233., 432–433. 236. sz. jegyzet, GYÖRFFY Gy.: *A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. Antiquitas Hungarica 1948. 171.*, MAKK F.: *Megjegyzések II. István történetéhez. Középkori kútfoink kritikus kérdései. Szerk.: HORVÁTH J.–SZÉKELY Gy. Bp. 1974. 253–259.*

len népalakulat, Magyarországon azonban még huzamos ideig megőrizték etnikai különállásukat.²⁵

További, máig sem tisztázott problémát jelent annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy milyen helyzetben voltak és milyen szervezeti keretek között éltek a hazai besenyők a korai, vagyis az árpási kiváltságlevelet megelőző időszakban. A szakirodalom szinte teljes egyöntetűséggel fordult az 1224-ben kiadott szabadalomlevélben foglaltakhoz, ha a hazai besenyők helyzetét, igazgatását kívánta megvilágítani a betelepedések korában. Ezt a megoldást nemcsak módszertani szempontból tartjuk elfogadhatatlannak – hiszen nem lehet a jó 150–200 évvel későbbi állapotokat ráerőltetni a kezdeti időszak viszonyaira –, de maguk a források is ellentmondanak az ilyenfajta összemosásnak.²⁶ Hogy az árpási oklevélben szereplő kiváltságok, az „*ab antiquo instituta libertas*” a XI. században még nem léteztek, arra a XIV. századi krónikakompozíció 125. fejezete szolgáltat bizonyítékot.²⁷ Ebben arról olvashatunk, hogy Salamon Mosonba és Pozsonyba való menekülését követően „*Bissenii unanimiter rogaverunt regem Geysam, ut si eos libertati donaret, ipsi insultus regis Salomonis omnino cohercerent ... Rex autem Geysa se petitioni eorum condescensurum promisit, si ipsi hoc, quod promiserunt, adimple-*

²⁵ A berrhoi csatára és következményére: F. CHALANDON: Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I. Comnène (1143–1180). Les Comnène. Etudes sur l'empire Byzantin au XIe et au XIIe siècles. II. Paris 1912. 48–51., OSTROGORSKY 1983. 399., 415. A Magyarországra irányuló besenyő beköltözések meghatározására irányuló legújabb kísérlet: PÁLÓCZI HORVÁTH 1988. 119–130.

²⁶ Bár MÁLYUSZ E. is felhívja arra a figyelmet, hogy a XIII. századi állapotokat nem lehet azonosnak venni a másfél századdal korábbiakkal, mivel közben az egész magyar társadalom átalakult, azonban ő is arra az eredményre jut, hogy a XI. század második felében hasonló lehetett a besenyők helyzete, mint az árpási oklevél kiadásának idején (JOHANNES DE THUROCZ: Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1. Ab initii usque ad annum 1301. Composuit: E. MÁLYUSZ, adiuvante J. KRISTÓ. Bp. 1988. 385–386. A továbbiakban: Commentarii.)

²⁷ Az árpási besenyők kiváltságlevele: Df. 274 087. Kiadásai: G. FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844. (továbbiakban: FCD). III/1. 362–364., JERNEY 1851. 233–234., H. WAGNER: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Graz–Köln 1955. (továbbiakban: Urk. Burg. I.) 95–96. Új, javított kiadás: GYÖRFFY GY.: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. (továbbiakban: GYÖRFFY 1990.) 127. KARÁCSONYI J. avval az indoklással, hogy „1220. után csak 1224-ben volt Gyula nádor egyszersmind soproni ispán” 1224-re datálja az oklevelet (A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Szeged 1988. 62–63. 40. sz.). Mivel a korabeli oklevelek archontológiai sorának az átnézése igazolja ezt a megállapítást, a szakirodalom jelentős részével egyetértésben mi is úgy véljük, hogy a kiadásokban olvasható 1222-es kelteztést 1224-re kell javítani. A rendkívül rongált oklevél fényképén egyébként a dátum már olvashatatlan.

rent. Bisseni itaque cum principe eorum Zultan nomine equitaverunt super regem Salomonem". A vállalkozás azonban vereséggel végződött, és csak kevesen menekültek meg a besenyők közül.²⁸ A valószínűleg Könyves Kálmán korában lejegyzett krónikarészlet iránti bizalmat növeli az, hogy Vilmos (Willermus), Poth és Marcard német vezérek, valamint a Salamon által segítségül hívott Ernő (Hernuh) osztrák örgróf személyében valóban létező, igazolhatóan Magyarországon, illetve a magyarok ellen harcoló személyeket említ.²⁹ Az eseményre Marczali Henrik szerint 1075-ben került sor.³⁰

E passzust – mely megítélésünk szerint elsőrendű fontosságú problémánk szempontjából – ellentmondásosan interpretálta az eddigi kutatás. A fő gondot természetesen az jelentette, hogy milyen *libertas* lebegett a Salamon ellen lovagló Zultan vezér és besenyői szeme előtt. Jerney Jánosnál is felbukkant már az a felfogás, amelyet azután Erdélyi László 1914-ben továbbfejlesztett, és fontos következtetések alapjává tett. Eszerint a nyugat-magyarországi határvédő besenyők hadifoglyok voltak, akik ezt a lehetőséget kívánták felhasználni személyes szabadságuk elnyerése érdekében. Az elmélet hívei általában az 1071. évi nándorfehérvári ostromhoz kötötték a besenyők betelepítését, amikor Jan (Ian) soproni ispán legyőzte és foglyul ejtette az ostromlottak segítségére érkező besenyő sereget.³¹ Bár elvileg nem elképzelhetetlen, és éppen a bizánci birodalom korabeli története is szolgáltat rá példát, hogy nagyobb tömegű legyőzött nomád népet a győztes hatalom letelepít és katonai, határőri szolgálatra készítet, esetünkben ez a feltételezés nem állja meg a helyét. A hadifogoly-eredetet bírálók között Belitzky János már 1938-ban rámutatott, hogy a koncepciónak nincsen forrásos alapja, hiszen a krónika-kompozíció csak a besenyők legyőzéséről és fogságba ejtéséről tesz említést, további sorsukról és esetleges letelepítésükről azonban nincs szó.³² E megállapítást

²⁸ SRH I. 395–397.

²⁹ SRH I. 396–397. A német vezérekre: uo. 356–357., 379., 391. Ernő örgrófra: Commentarii 386., HUBER A.: Ausztria története I. Bp. 1899. 203–204.

³⁰ MARZALI 1896. 101. 2. sz. jegyzet.

³¹ JERNEY 1851. 229–230., ERDÉLYI 1914. 551–552., 557., SZOKOLAY 1929. 69., KÖVÉR F.: A Hanság földrajza. Szeged 1930. 41., GÖCKENJAN 1972. 97–98. Jan ispán haditette: SRH I. 370–371.

³² BELITZKY 1938. 173–174. További kritikák: TAGÁNYI 1916. 302–303., KNIEZSA I.: A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 332.

avval egészíthetjük ki, hogy a magyarországi besenyőkre vonatkozó forrásos anyagban egyetlen olyan kútfőre sem bukkanunk, amely bármelyik jelentősebb csoport hadifogoly eredetét igazolhatná. Ellentmond továbbá a koncepciónak az is, hogy a nyugat-magyarországi besenyők nem 1071-ben kerültek lakhelyükre. A korábban erről kifejtettek mellett itt csak arra szeretnénk utalni, hogy az 1051-ben III. Henrik vezetésével betörő német sereget a Vértes-hegység felé való vonulása alkalmával éjszakánként a magyarok és a besenyők nyugtalanították nyilaikkal.³³ Itt bizonyára nem az ország más vidékeiről a Dunántúlra rendelt, hanem a nyugati határt védő, és a magyar sereghöz csatlakozott besenyőkről volt szó. Mindezek alapján osztjuk Tagányi Károly és Mályusz Elemér álláspontját, akik arra hívták fel a figyelmet, hogy az adott összefüggésben a *libertas* nem személyes szabadságot, hanem mentességet, kiváltságot jelent.³⁴ Vagyis a nyugat-magyarországi besenyők nem hadifogoly státuszuk megváltoztatását és személyes szabadságot, hanem kollektív kiváltságjogokat szerettek volna Gézától kapni, amit azonban ekkor még akciójuk sikertelensége miatt bizonyára nem tudtak elérni.

Milyen lehetett tehát az az állapot, amelynek megváltoztatására ekkor Zultan és vitézei kísérletet tettek? Hogy a XI. századi besenyők helyzetét megpróbáljuk felvázolni, ahhoz először is abban a kérdésben kell állást foglalni, hogy valóban csak a nyugat-magyarországi, azaz a Moson-Sopron környéki besenyők próbálkoztak ekkor sorsuk jobbra fordításával – mint ahogy azt az eddigi szakirodalom vélte –, vagy pedig Mályusz Elemér felfogásának értelmében az egész magyarországi besenyőség akciójával kell számolni. A jeles tudós a besenyő vezér 'szultán, uralkodó' jelentésű nevéből arra a következtetésre jutott, hogy „non solum ipsos Bissenos in finibus extremis Sopruniensibus-Mosoniensibus habitantes operam suam regi Geysae obtulisse et Bissenos, quamquam coloniae disperse locatae erant, tunc – saltem tempore bellorum – catervis maioribus et suo duce imperante prodire potuisse, id est confirmationem eorum adhuc omnino non dissolutam esse”. Ebből viszont arra is következtetett, hogy Magyarországra költözésük óta nem telt el hosszú idő.³⁵ Ami az utóbbi megállapítást illeti, az ezzel kapcsolatos véleményünket már kifejtettük. A *Zultan* nevet illetően osztjuk azt a felfogást, mely szerint ez a besenyők között erősen elterjedt iszlámnak tudható be, és elképzelhető az is,

³³ SRH I. 348–349.

³⁴ TAGÁNYI 1916. 302., *Commentarii* 385.

³⁵ *Commentarii* 386.

hogy valóban a vezéri állapotot volt hivatva jelezni.³⁶ Amennyiben mindezt összekapcsoljuk a krónika „*Bissenī unanimiter rogaverunt regem*” kitételével, akkor valóban kialakulhat egy olyan feltevés, miszerint a magyarországi besenyők ekkoriban egy közülük származó főnök vezetése alatt állottak és *egységesen* léptek fel a kiváltságok elnyerése végett. Változik azonban a kép, ha a krónikabeli passzust összevetjük a korabeli és közeli okleveles adatokkal. Az 1067 körüli százdi alapítólevélben arról olvashatunk, hogy Péter comes egyebek mellett 30 lovasszolgával is ellátja az apátságot; ezek közül 20 magyar, 10 pedig besenyő („*XXX equites, XX Ungari et X Bissenī*”).³⁷ Az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevélből tudjuk, hogy I. Géza a taszári és az udvardi besenyők faluját adományozta a monostornak: „*dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine Tazzar ... cum terra XX ti aratrorum ... Insuper vero dedi aliam villam Hudwordiensium Bissenorum ad arandum ... cum terra septuaginta duorum aratrorum*”.³⁸ Hasonlóképp a besenyők falvával ajándékozta meg Szent László az általa alapított somogyvári apátságot 1091-ben („*Pincinaticorum villa cum servis et territorio suo*”).³⁹ Ezekből az adatokból az derül ki, hogy a XI. század második feléig Magyarországra beköltözött besenyők nem álltak egységes irányítás alatt, hanem a király, az egyház és nagybirtokos földesurak fennhatósága alá tartoztak, akik gyakran eladományozták őket és falvaikat. Ez a helyzet arra vezethető vissza, hogy a besenyők különböző csoportokban és eltérő időpontokban vándoroltak be, így telepeik az ország területén szétszórva jöttek létre. (E szétszórtság – véleményünk szerint – a beköltözés körülményeivel magyarázható, nem pedig az államhatalom félelem szülte tudatos széttelepítő törekvései-

³⁶ Uo. 386. Vö. CZEGLÉDY K.: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest oriental reprints. Series A 3. Bp. 1985. 100.

³⁷ WENZEL G.: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (továbbiakban: ÁÚO). I. Pest 1860. 25. Semmi nem mutat arra, hogy e magyarokban és besenyőkben katonáskodó szabad fegyvereseket lássunk, mint ahogy H. Göckenjan véli (GÖCKENJAN 1972. 110.). Az adományozott javak felsorolása is inkább arra enged következtetni, hogy e besenyőket lovasszolgáknak tartstuk, akiknek a mezőgazdasági munka volt elsősorban a feladatuk, ne pedig fegyveres vitézeknek: „*sumpma totius numeri concluditur calculo, videlicet CIIII mansus servorum; XXX equites, XX Ungari et (X) Bissenī; sex lanifice et linifice; X vinee et ortus apium, X copule equorum*” stb. Vö. GYÖRFFY 1977. 515.

³⁸ R. MARSINA: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. Bratislava 1971. 55.

³⁹ Századok 1906. 405.

vel, mint ahogy ez a szakirodalomban gyakran felmerült.⁴⁰) Ennek megfelelően eltérően alakult az egyes csoportok sorsa is. Eleve különbséget kell tennünk a törzsi-nemzetségi előkelők (mint például Thonuzoba vagy a Hartvik-féle legendában említett hatvan tehetős besenyő) és az egyszerű, kevésbé vagyonos nemzetségtagok között. Az előbbiek nyilván a magyar társadalom felsőbb rétegeibe tagozódtak be, mint ahogy ezt a Tomaj-nem esete is mutatja. Az utóbbiakat az államhatalom elsősorban katonai szempontból kívánta felhasználni, másokat pedig földművelésre készítettek. A törökös szervezetű, steppei lovasnomád életformát folytató besenyők számára természetes elfoglaltságot jelentett a katonáskodás, viszont könnyűfegyverzetű (és jövevény) mivoltuk azt is meghatározta, hogy a határvédelem kiegészítésére, illetve (a székelyekkel és talán más betelepültekkel együtt) a magyar sereg elővédjeként alkalmazták őket. Utóbbi szerepkörüket egyértelműen bizonyítja a krónikakompozíciónak az 1146. évi Fischa menti csatával kapcsolatos megjegyzése: „*Bisseni ... pessimi et Siculi vilissimi ... qui more solito preibant agmina Hungarorum*”.⁴¹ Az elővédként való alkalmazás arra mutat, hogy a magyar uralkodók nem látták el *etnikai* jellegű kiváltságokkal a betelepülő besenyőket, hanem a csatlakozott, illetve hódoltatott katonai segédnépeknek kijáró elbánásban részesítették őket. Részben e szemléletnek (amely még a XII. században is hatott) tudhatók be a krónikában többször is előforduló, az egyébként komoly katonai erőt képviselő besenyőkre vonatkozó „*vilissimi*”, „*pessimi*” pejoratív jelzők.⁴² Így tehát a XI. században is érzékelhető megkülönböztetésük és bizonyos fokú elkülönülésük a magyar társadalmon belül nem valamiféle kollektív előjogokra vezethető vissza, hanem származásukból és életformájukból adódó foglalkozásukra. Társadalmi helyzetükre némi fényt vet Szent László II. törvénykönyvének azon cikkelye, amelyik a határvidék ispánjait a tisztségüktől való megfosztással fenyegeti abban az esetben, ha a király engedélye nélkül ültürik, hogy lovakat vagy ökröket külföldre vigyenek eladni, míg ha ugyanezt a bűnt egyszerű határőrök (*ewri*) vagy tehetősebb előjáróik követik el, nekik már vagyon- és szabadságvesztéssel is számolni kell.⁴³ Vagyis e határőrök (akik közé a besenyők egy része is tartozott) már nem ugyanav-

⁴⁰ BELITZKY 1938. 171., MÁLYUSZ 1939. 286., GYÖRFFY 1977. 514., LIGETI 1986. 385.

⁴¹ SRH I. 456.

⁴² SRH I. 397., 436., 456.

⁴³ ZÁVODSZKY L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 170–171.

val a szabadsággal, *libertasszal* rendelkeztek, mint az ispánok, hanem annak csak egy kötöttebb, szűkebb változatával.⁴⁴

Mindezek alapján úgy véljük, hogy Zulta nem tekinthető a magyarországi besenyőség egésze vezérének, hanem csak a nyugatra telepített határvédők főnökének. A krónika „*unanimitér*” kifejezése arra utalhat, hogy a hazai besenyőknek ez a csoportja (amelyik szervezetileg a Szent István által alapított határorgrófságba és az annak élén álló határispánnak a fennhatósága alá tartozott) Zulta vezetésével *közösen* lépett fel Salamon ellen, *kollektív*, végső fokon *etnikai* jellegű kiváltságok reményében. Hasonló helyzetben lehettek a katonáskodó besenyők azon csoportjai is, amelyek az ország különböző területein élve, földrajzi elhelyezkedésük folytán nem vehettek részt a határvédelemben, de hadjáratok alkalmával katonai szolgálatot teljesítettek. Mint az 1116. évi Olsava menti és a már említett Fischa menti csaták története mutatja, háború esetén a besenyők a székelyekkel a magyar sereg elővédjét alkották, szervezetileg az utóbbiaktól elkülönülő csapat (illetve a források bizonytalansága miatt az is elképzelhető, hogy csapatok) formájában, melynek (amelyeknek) az élén külön ispán állott, míg magát a teljes elővédet feltehetőleg egy országos méltóság (talán már ekkor a nádorispán) felügyelte és irányította.⁴⁵ Bár a Zulta-féle akció nem járt sikerrel, a XII. század folyamán bizonyos változás következett be a besenyők sorsában: pontosan meg nem határozható időben a magyar királyok katonai szempontból fontos csoportjaikat etnikai jellegű kiváltságokban

⁴⁴ A *libertas* fogalom e korszakbeli változásaira: BOLLA I.: A jogilag egységes jobbágysztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. Bp. 1983. (továbbiakban: BOLLA 1983.) 32–43.

⁴⁵ Az Olsava menti csata kapcsán Cosmas Pragensis elbeszélése arról tudósít, hogy a magyarok „*tres armatas quas vocant hospitium legiones*” küldtek előre a táboruk biztosítására (A. F. GOMBOS: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I–III. Bp. 1937–1943. 807. A továbbiakban: G.) A XIV. századi krónikakompozíció annyiban egészíti ki a képet, hogy az előreküldött seregrészt besenyők és székelyek alkották (SRH I. 435–436.), kétséges viszont, hogy az elővéd Cosmas által említett mind a három „légiját” ők alkották-e vagy a harmadik csapat más népelemeket foglalt magában. (Vö. PAULER 1899. I. 227–229., KRISTÓ 1986. 73–74.) A Fischa menti ütközet krónikabeli leírása úgy tudja, hogy a magyarok elővédeit alkotó besenyők és a székelyek megfutottak a németek elől. (SRH I. 456.) Freisingi Ottó leírásából az derül ki, hogy a csatát megelőzően II. Géza felállította a hadrendet, „*positi in capite duabus alis, in quibus sagittarii ... erant*” (G. 1768.) A későbbiekben azután Jasomirgott Henrik támadásba lendülve megsemmisítette az elővédet alkotó íjászokat az élükön álló két ispánjukkal együtt: „*denique ... sagittariorum impetum, qui in duabus precedentibus alis positi erant, pervenit ac illas cum duobus comitibus, qui eisdem preerant, ferme funditus delevit*” (uo.). A két kútfő összevetéséből világossá válik, hogy itt a besenyőkről és a székelyekről van szó, akik két ispán vezetése alatt két szárnyban álltak a magyar sereg előtt. (Vö. PAULER 1899. I. 261–263., KRISTÓ 1986. 79–80.)

részesítették. Magunk úgy véljük – bár adatok híján bizonyítani természetesen nem tudjuk –, hogy e folyamat II. Géza vagy esetleg közvetlen utódai alatt vehette kezdetét; egyrészt mert korábbi időszakból nem ismerünk ilyen típusú kollektív (még ha az adott esetben nem is a besenyők teljes egészére kiterjedő) etnikai kiváltságokat, másrészt viszont sokkal későbbre sem tehetjük e kezdetet, legalábbis erre utal az árpási kiváltságlevél *eorum libertas ab antiquo instituta*” kitétele.⁴⁶ Nagyobb biztonsággal állíthatjuk, hogy valóban *folyamat*ról van szó, s nem egyfajta „varázslás”-ról, tekintve, hogy mind szervezetiileg, mind pedig földrajzilag különbségek voltak a hazai besenyők között. Ami azt a kérdést illeti, hogy minek tudható be ezen etnikai kiváltságok adományozása, arra a magyarországi társadalomfejlődési folyamatok adnak választ. Míg a X. század végén és a XI. század nagyobb részében fegyverforgató szabadok viszonylag nagy tömegei álltak a királyi hatalom rendelkezésére, addig a XII. század elejére nagyjából Könyves Kálmán uralma idejére beértek azok a változások, amelyek a feudális függőségi viszonyok elterjedéséhez, a közsabadság fogalmának differenciálódásához vezettek. Így módon viszont megcsappant azoknak a száma is, akik a fegyverforgatásból keresték kenyerüket. Figyelembe kell venni még, hogy a páncélos, nehézfegyverzetű fegyvernem terjedése egyáltalán nem tette feleslegessé vagy nélkülözhetővé a könnyűfegyverzetű, mozgékony lovasíjászokat, akik bizonyos speciális feladatok (ellenfél távoltartása, sorainak megzavarása, felderítés stb.) ellátására egyedül voltak alkalmasak. Ráadásul a berrhoói csatát követően több mint száz éven keresztül nem szólnak a források jelentősebb keleti nomád népelem Magyarországra való költözéséről.⁴⁷ Mindez érthetővé teszi a magyar királyok azon törekvését, hogy privilégiumok révén biztosítsák maguk számára a besenyők haderejét.⁴⁸

Azok a (feltehetően kevésbé tehetős) nemzetségtagok viszont, akik nem tudtak eleget tenni katonáskodási kötelezettségüknek vagy „önhibájukon” kívül olyan helyzetbe kerültek, amikor már nem tartottak igényt ilyen irányú szolgálataikra, elvesztették szabadságukat, és királyi, egyházi, illetve magánjellegű *földesúri* függőségbe kerültek. Ebbe a kategóriába tartozhattak a már idézett oklevelekben szereplő lovasszolgák és az eladományozott falvak besenyő lakói. Ugyanakkor a *miles*

⁴⁶ Urk. Burg. I. 95.

⁴⁷ A korszak társadalomfejlődési tendenciáira: BOLLA 1983. 28–62., Magyaró. tört. 976–1006. (e rész GYÖRFFY Gy. munkája), 1131–1161., 1172–1178. (e részeket KRISTÓ Gy. írta.); KRISTÓ Gy.: Magyarország története 895–1301. (egyetemi jegyzet) 120–134.

⁴⁸ A magyar hadszervezet e korszakbeli fejlődésére: KRISTÓ 1986. 178–201.

kategóriába tartozó személyek eladományozására is találhatunk példát e korszak diplomaiban, így természetesen az sem zárható ki, hogy hasonló helyzetben levő és foglalkozású besenyők is gazdát cseréltek ily módon.⁴⁹

A besenyő szabadság mibenlétéről a legrészletesebb tájékoztatást nyújtó árpási kiváltságlevél mellett bizonyos elszórt adatok is némi felvilágosítást adnak. Mindezek figyelembevételével a besenyők etnikai kiváltságairól és szervezetéről az alábbi kép bontakozik ki:⁵⁰ legfőbb előjárójuk ekkor már minden kétséget kizáróan a nádor (*„Bisseni de Arpas ad nos, videlicet ad palatinum, pertinentes”*), aki – amellet, hogy a legfelsőbb bírósági fórum szerepét tölti be – egyben a közigazgatás feje is, mivel ő nevezi ki a besenyők ispánját (*„Lucam eorum comitem a nobis constitutum”*), s feltehetőleg az első számú katonai parancsnok is ő.⁵¹ Az ispánok – akik közé Lucas comes is tartozott – az egyes csoportok vezetői voltak,

⁴⁹ Felmerülhet az említett példák kapcsán az a kérdés, hogy az eladományozás időpontjában e falvak lakossága valóban besenyő volt-e vagy pedig a megjelölés a hajdani lakosokra, esetleg birtokosokra vonatkozott. Bár elvileg mindegyik eshetőséggel számolni kell, mégis, külön utalás híján valószínűbbnek tartjuk az első lehetőséget. Vö. még: GÖCKENJAN 1972. 102., 109–112., GYÖRFFY Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (továbbiakban: ÁMTF) I. Bp. 1987.² 418., 422., 480., 807–808.; III. Bp. 1987. 461–462. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a százdi alapítólevélben szereplő *„ad puteum Bissenorum”* és *„ad sepulturas Bissenorum”* kitételek is arra mutatnak, hogy a besenyők ekkoriban már huzamosabb ideje tartózkodtak Magyarországon (ÁÚO I. 24.). Mílesek eladományozására: KRISTÓ 1986. 188., BOLLA 1983. 84. 91. sz. jegyzet, 221.

⁵⁰ Az árpási oklevél és a besenyő kiváltságok elemzése: JERNEY 1851. 266–268., KÁROLY 1896. 178–179., ERDÉLYI 1914. 553–558., TAGÁNYI 1916. 303–305., BELITZKY 1938. 299., 325–326., BARTFAI SZABÓ L.: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Bp. 1938. 449., MÁLYUSZ 1939. 288–290., GÖCKENJAN 1972. 100., Magyaró. tört. 1099. Az árpási oklevélből vett idézetek: GYÖRFFY 1990. 127.

⁵¹ Helyenként azonban más méltóságok is rendelkezhettek a besenyőkkel, legalábbis erre mutat IV. Béla egyik oklevele, amelyikből arról szerzünk tudomást, hogy – feltehetőleg 1210 körül – II. András Iwachin szebeni ispán vezetése alatt besenyőkből (is) álló sereget küldött Boril bolgár cár megsegítésére: *„rex ipse comitem Iwachinum associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis in subsidium illi transmisit, eum ille ductorem exercitus praeferendo”* (SZENTPÉTERY I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke [továbbiakban: RA] I. Bp. 1923. 277.). A hadjárat datálására: KARÁCSONYI J.: Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben. Századok 1912. 292–294. További kutatást igényel még annak a kérdésnek az eldöntése, hogy az oklevelekben említett „Besenyő” nevű, illetve valaha besenyő tulajdonú várföldek vajon a besenyők vármegyei kontingensbe való tartozásának emlékei-e. Vö. 1203: J. N. WEISS: Urkunden des Cistercienser Stiftes Heiligenkreutz im Wiener Walde (továbbiakban: WEIS) I. Wien 1856. 35., 1213: KARÁCSONYI J.–BOROVSKY S.: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Bp. 1903. 176. 62. sz., 1232: ÁÚO. VI. 503–504.

háború esetén pedig a katonai egységek élén álltak, miként ezt az 1146. évi csata is mutatja. Beiktatásukra, illetve megújításukra háromévenként került sor, s ekkor adót is szedtek: „*revoluto semper tertio anno comiti eorum debent dare pro novitate VI pensas denariorum de Viannia de duobus equis*”. Az ispánok általában nem besenyő származásúak lehettek, legalábbis erre mutat Lucas comes védekezése, aki az árpási besenyők vádját, miszerint szabadságukat megrontotta volna, avval háritotta el, „*quod nichil ex se ipso contra libertatem eorum fecisset, sed in omni, iuxta quod Mika youbagio eorum qui eum preibat in debitis exigendis et in aliis instruxisset, eo modo processisset*”, amit a felperesek tudomásul is vettek. Bár az ispán is ítélkezett felettük, a mindennapos, kisebb horderejű ügyek elintézése a curialis comesre várt, aki számára az oklevél feladatul szabta, hogy „*debet iterum per annum circuire et causas, que referuntur, iudicare*”. A jobbágyok („*ioubagiones*”) képezték a besenyők tehetősebb hivatásos tisztviselő rétegét, akik talán a székely lófőkhöz hasonlóan, előre meghatározott sorrend szerint váltották egymást a különböző (de az előbbieknél kisebb jelentőségű) funkciókban.⁵² Súlyos vétségek esetén vagyonuk elvesztésével és a tisztségviselésből való (utódaikat is érintő) kizárással büntették őket, miként történt ez a Lucas comesnek tanácsokat adó Mikával is, aki „*tamquam destructor libertatis fuisse iudicatus, remansit ad perdendam totam substantiam suam ita, quod nec ipse nec aliquis successorum eorum honorem yobagionum possit adipisci*”. Önállóan szállhattak hadba és mentesültek a curialis comes descensusától: „*super ioubagiones eorum [ti. Bissenorum], qui per se posunt ire in exercitum, curialis comes non potest descendere*”.

A szabadságjogok etnikai jellegét húzza alá az a kitétel, mely szerint „*qui vero in expeditionem ire non potuerint, de quolibet equo VI pensas persolvent*”. Vagyis a valamilyen okból nem katonáskodó besenyőkre is vonatkozik a *libertas*, amely tehát a származás, illetve a közösséghez tartozás alapján illette meg az egyéneket. Az előbbi számontartását és fontosságát bizonyítja IV. Béla egy későbbi, 1265-ben kelt diplomája, amely bizonyos padányi tárnokok – akiket az országos nemességbe emelt a király – felsorolásához fontosnak tartotta hozzáfűzni a „*qui filii Bissenorum dicuntur*” kitételt.⁵³ A „besenyő szabadság”-ra több oklevél is utal. 1238-ban IV. Béla egyebek mellett a besenyők földje birtoklásában is megerősítette a Johannita rendházat: „*item concessimus eidem Domui terram, quam habebant Bisseni in terra de Narrag, ipsosque Bissenos, de beneplacito et voluntate sua,*

⁵² Vö. MÁLYUSZ 1939. 290.

⁵³ FCD IV/3. 262., RA 1464. sz. A „besenyők fiai” és a „várjobbágyok fiai” kifejezések (helyenként vitatható) összehasonlítására: BELITZKY 1937. 84–86., BELITZKY 1938. 307–311.

eidem domui dimisimus, iuxta libertatem ipsorum seruituros".⁵⁴ Szintén IV. Béla állíttatta ki 1269-ben azt az oklevelet, amelyből tudomást szerezhettünk arról, hogy Mátyás és Chutur többörzsöki besenyők „*quandam terram ... Fanch nominatam ... sibi dari petierunt ... in libertate Bissenorum possidendam*".⁵⁵ E példák egyébként arra is rávilágítanak, hogy a „besenyő szabadság”-hoz hozzátartozott a birtokképeség, a földdel való rendelkezés joga is. Bár az árpási kiváltságlevél ebben a vonatkozásban nem intézkedik, úgy véljük, hogy erre az időre már a besenyő közösségek nagy részében végbement a szállásbirtokok megosztása és az „egyéni” földbirtokok kijelölése. Erre mutat az is, hogy például 1221-ben a nagyhalmi besenyők atyai öröksége után fizetendő tizedről, valamint vásárolt szőleikről, 1278-ban a besenyő Tekme földjéről, egy 1295-ben kelt oklevélben pedig Besenyő Benedek özvegyének (*relictā Benedicti Bisseni de Lyaba*) férjétől öröklött szőlejéről olvashatunk.⁵⁶ Közvetve alátámasztja e megállapítást V. István 1270. évi oklevele is, amely rendezi (több ponton az árpási diplomához hasonlóan) a magyarórsi örök jogait és kötelezettségeit. Ebben egyebek mellett azt is elrendeli a király, „*ut terras suas non ad generacionem, sed ad singulas personas divisim possideant*".⁵⁷ Hasonlóképpen lehetett ez a besenyőknél is; a kiváltságok megszerzése többnyire együttjárhatott a szállásföldek megosztásával is. Amikor pedig külön birtokos megjelölése nélkül, a gyakran előforduló „besenyők földje, prédiума” stb. kitételrel találkozunk a forrásokban,⁵⁸ akkor általában közös (nemzetségi) szállásbirtokokra gondolhatunk. Az is előfordult azonban, hogy – a királyi hatalom védő intézkedései ellenére⁵⁹ – a szállásbirtokok a rajtuk élőkkel együtt eladományozásra kerültek (mint ezt a nyárádi besenyők esete is mutatja), ez viszont a *libertas* és az önkéntesség mindenféle hangoztatása ellenére is olyan függőségi viszony kialakulását vonta maga után,

⁵⁴ FCD IV/1. 106., RA 637. sz. Vö. ÁMTF I. 781., 793–794.

⁵⁵ Df. 249 082. Regesztája: FCD VIII/5. 288. Vö. ÁMTF II. 337., 411.

⁵⁶ A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk.: ERDÉLYI L. – SÓRÓS P. (továbbiakban: PRT) I. Bp. 1902. 650–652., Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk.: NAGY I. – DEÁK F. – NAGY Gy. Bp. 1879. 82–83., Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Szerk.: NAGY I. – PAUR I. – RÁTH K. – VÉGHÉLY D. VIII. Bp. 1891. 352–353.

⁵⁷ Urk. Burg. I. 381.

⁵⁸ 1203: WEIS I. 35., 1232: ÁÚO VI. 504., 1240 k.: WEIS I. 104., 1278: WEIS I. 214., é. n.: ÁÚO. X. 454.

⁵⁹ Pld.: WEIS I. 104. Vö. GÖCKENJAN 1972. 99.

amely hosszabb távon bizonyára az előjogok elvesztésével és a kialakuló jobbagyparaszttságba történő beolvadással járt együtt.⁶⁰

A hazai besenyők nagyobb része azonban az etnikai jellegű *libertas* segítségével el tudta kerülni ezt a sorsot – többnyire a királyi hatalom érdekeivel összhangban –, s státusát megőrizte vagy elindult a társadalmi emelkedés útján. Már a XII–XIII. század fordulója körül találkozunk olyan utalásokkal a forrásokban, amelyek a besenyők kereskedelmi jellegű tevékenységét jelzik,⁶¹ a XIII. század folyamán pedig tárnokokként, poroszlóként, pap-orvosként és királyi emberként jelennek meg az oklevelekben.⁶² Természetesen a katonáskodás továbbra is főszerepet játszott életükben, amit bizonyít egyebek mellett II. Otakár cseh király Rómába küldött levele is, mely az 1260. évi morvamezei csata magyar oldalon harcoló népelemei között a besenyőket is külön megemlíti.⁶³ A század második felében pedig – mint a padányiak esetében is láthattuk – megkezdődött a tehetősebb, fontosabb szerepkört betöltő elemek beolvadása a kialakuló köznemességbe.

A magyarországi besenyők útja tehát az Árpád-korban a csatlakozott katonai segédnépek státusától az etnikai jellegű kiváltságokon keresztül – kitérőkel, és leágazásokkal tarkítva – a köznemességbe való felemelkedésig ívelt. A folyamat természetesen ekkor még nem ért véget, mivel a XIV. század számottevő fejleményeket produkált e téren, ez azonban már egy másik történet lapjaira tartozik. Az Árpád-kori fejlemények vizsgálata saját okán kívül azért is tarthat számot a figyelemre, mert a besenyőkre vonatkozó (helyenként bőséges) információk segítséget nyújthatnak más katonai segédnépek kiváltságainak, szervezetének a vizsgálatához.⁶⁴

⁶⁰ Hasonló sorsra juthattak azok a besenyők is, akiket a románokkal közösen használt erdejükkal és vizeikkel együtt a szászok fennhatósága alá rendelt az Adreanum (F. ZIMMERMANN – C. WERNER: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Hermannstadt 1892. 35.).

⁶¹ 1196: T. SMÍČKLAŠ: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. II. Zagrabiae 1904. 280. 262. sz.; 1202–1203 k.: PRT I. 651–652.

⁶² RA I. 63., FCD IV/3. 262., ÁÚO XI. 166., ÁÚO III. 59., FCD VI/2. 272.

⁶³ FCD IV/3. 15.

⁶⁴ Kéziratunkat 1989 novemberében zártuk le. A második korrektúra idején jelent meg GYÖRFFY GY.: Besenyők és magyarok c. átdolgozott és bővített tanulmánya (in: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. 94–191.), amelyből kizárólag az árpási oklevél javított kiadását állt módunkban felhasználni. Hasonlóképpen el kellett tekintenünk PÁLÓCZI HORVÁRH A.: Besenyők, kunok, jászok c. munkájának a hasznosításától is, amelyik szintén tanulmányunk elkészülte után látott napvilágot.

LES PETCHENEGUES DE HONGRIE A L'EPOQUE DES ARPAD

En examinant l'immigration des Pétchénergues en Hongrie, l'auteur arrive à la prise de position suivante: ce cours avait commencé au temps du prince Taksony et prit fin sous le règne d'Etienne II. L'établissement des campements pour la défense des frontières de la Hongrie de l'ouest fut créé, selon son jugement, après 991, à l'époque de la principauté de Géza. Dans la partie suivante de l'étude, l'auteur, en examinant la situation sociale et juridique des Pétchénergues, constate que jusqu'au milieu du XIIe siècle, les rois de Hongrie les traitaient comme les peuples de renfort militaire attachés, ainsi, ils n'avaient pas encore à cette époque, de privilèges ethniques. Ils obtinrent ces derniers à partir du milieu du XIIe siècle; l'auteur analyse ces libertés à l'aide de la charte d'Árpás et d'autres sources. Bien que la société des Pétchénergues de Hongrie se fût considérablement polarisée au cours du XIIIe siècle, pour beaucoup d'entre eux, justement ces privilèges rendirent possible de pouvoir monter dans le rang de petite noblesse qui se formait à partir de la deuxième moitié du siècle.

MEGJEGYZÉSEK
I. ANDRÁS TÖRTÉNETÉHEZ

1045 tavaszán ingatag belső helyzetének megerősítése érdekében Péter király (1038–1041, 1044–1046) a német birodalom vazallusa lett.¹ Ezzel a Kárpát-medencében élő magyarság másfél évszázad után első ízben elveszítette függetlenségét, állami önállóságát, az ország a német birodalom hűbéres tartományává süllyedt le. Velencei Péter második uralkodását éppen a birodalmi hűbér vállalása miatt a magyar társadalom többsége a németek uralmának tekintette.² Először az uralkodó osztály zöme fordult szembe Péterrel, és a hatalmat Vászoly idegenben élő fiainak, András hercegéknek kívánta átadni.³ 1046 nyarán a békési Vata által vezetett pogánylázadás révén a széles népi tömegek is felkeltek Péter zsarnoksága ellen.⁴

Ebben az időben Vászoly fiai közül András és Levente Kijevben, Béla Lengyelországban élt.⁵ Levente megmaradt pogánynak, András azonban felvette az ortodox, bizánci rítusú kereszténységet, keresztény nevét Szent Andrásról, Oroszország védőszentjéről kapta, és Bölcs Jaroszlávnak, az orosz nagyfejedelemnek

¹ E. SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum I–III.* Bp. 1937. (továbbiakban: SRH) I. 334.; A. F. GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III.* Bp. 1937. (továbbiakban: G) 89., 98–99., 107., 155., 504., 1144.

² Erre utal a magyar krónika azon közlése, miszerint Pétert a német király hatalma emelte fel (SRH I. 336.). Ehhez ld. pl. KRISTÓ GY.: *Magyarország története 895–1301.* Bp. 1984. (továbbiakban: KRISTÓ 1984.) 81.

³ SRH I. 177., 336–337., SRH II. 447., 501., 699.

⁴ SRH I. 337–338., SRH II. 501.

⁵ SRH I. 177., 334–336. – Ld. ehhez J. DOWIAT: *Bela I. węgierski w Polsce (1031–1048).* *Przegląd Historyczny* 1965. (továbbiakban: DOWIAT 1965.) 3–5.; Я. И. ШТЕРНБЕРГ: *Анастасия Ярославна, королева Венгрии. Вопросы Истории* 1984. 10. sz. (továbbiakban: STERNBERG 1984.) 180–181.

Anasztázia nevű leánya lett a felesége.⁶ E dinasztikus kapcsolatnak köszönhetően a főurak hívására a hercegek, András és Levente jelentősebb nagyságú, orosz zsoldosokból álló katonasággal érkeztek 1046 nyarának vége felé Magyarországra.⁷ Abaújbárában találkoztak a pogánylázadás vezetőivel, akikkel ekkor megállapodást kötöttek. Ebben Vataék vállalták: Péterrel szemben Andrásékat támogatják a harcban, cserében viszont a hercegek megengedték nekik, hogy a pogány szokások szerint éljenek és az egyházi személyeket üldözzék.⁸

Miután Péter belátta: saját erővel képtelen az országos méreteket öltő és a társadalom nagy részét ellene fordító lázadással szembeszállni, német földre akart menekülni, hogy onnan szerezzen magának segítséget. Ezt azonban a hercegek hívei megakadályozták, a menekülő királyt elfogták és megvakították.⁹ Bukása egy széles társadalmi-függetlenségi mozgalomnak és nemcsak a Vata vezette pogányfelkelésnek volt az eredménye.¹⁰

1046 őszén – miután Levente, aki az idősebb testvér lehetett, meghalt – ez a széles társadalmi összefogás András herceget emelte a trónra. Koronázását 1047-ben a pogány atrocitásokat túlélő három püspök végezte.¹¹ Ha feltételezzük: István alatt 8–10 püspökség jött létre, akkor e számokból arra lehet következtetni, hogy Vataék elpusztították a főpapság mintegy 60–70%-át. Nyilván a kevésbé

⁶ SRH I. 55., 345.; G. 13. – Ehhez ld. WERTNER M.: Az Árpádok családi története. Nagybcskerek 1892. 117.; В. Т. ПАШУТО: Внешняя политика Древней Руси. Москва 1968. (továbbiakban: PASUTO 1968.) 52.; STERNBERG 1984. 180–181.

⁷ G 99.

⁸ SRH I. 337.

⁹ SRH I. 125., 178., 342–343.; G 27., 99., 107., 155., 1144.

¹⁰ Egyoldalúan csak a Vata-féle lázadásnak tulajdonítja Péter bukását KRISTÓ GY.: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 60.

¹¹ SRH I. 343–344. – Mivel Gellért püspök meggyilkolása 1046. szeptember 24-én történt [ACSÁDY I.: A magyar birodalom története I. Bp. 1903. (továbbiakban: ACSÁDY 1903.) 123], ezért Péter bukása 1046 októberére tehető. András nem óhajtotta használni Péter király német hűbért jelképező hatalmi jelvényeit, ezért 1046 őszén nem állt rendelkezésére megfelelő korona. Így módon ekkor András csak *rex electus*, azaz megválasztott király lett. Koronázására csupán a bizánci korona megérkezése után került sor 1047 tavaszán. Ld. ehhez T. WASILEWSKI: La couronne royale – symbole de dépendance à l'époque du haut Moyen Age. La Pologne au XVe Congrès International des Sciences Historiques à Bucarest. Szerk.: ST. BYLINA. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980. (továbbiakban: WASILEWSKI 1980.) 39.

védett helyeken élő alsópapság körében az egyházi személyek lemeszárlása még nagyobb arányú lehetett.

András tudatosan mellőzte Péter hatalmi jelvényei közül azokat (így a lándzsát és a koronát), amiket elődje 1045 tavaszán a német uralkodótól kapott, hiszen ezek a német hűbérességet jelképezték. Ezzel magyarázható az, hogy felkutatta István felségjelvényeit (a jogart, a kardot és az országalmát), ezek közül jelentőségében a jogar lépett a lándzsa helyére, amit a tihanyi oklevél egy kitétele (christianissimus sceptrifer) is bizonyít. Megerősíti ezt VII. Gergely egyik levele is.¹² Mivel Péter német koronáját nem óhajtotta használni, ennél fogva új koronára volt szüksége. András ekkor Bizánchoz fordult. A magyar–bizánci közeledést minden bizonnyal elősegítette az, hogy 1046-ban a kijevi Rusz uralkodója és a basileus – konfliktusaikat rendezve – békét kötött egymással. Ezt a a diplomáciai lépést dinasztikus szállal erősítették meg: Jaroszláv fia, Vszevolod ekkor vette feleségül a bizánci császár leányát. A szoros orosz–görög politikai szövetség jele volt az is, hogy hamarosan –1047 őszén – a basileus Kijevtől katonai segítséget kapott a trónjára törő Leó Tornikios lázadásának leveréséhez.¹³ Joggal tételezhető fel, hogy a magyar–bizánci kapcsolatok alakulásában András apósának, Bölcs Jaroszláv fejedelemnek komoly szerepe volt.¹⁴ Az ú.n. Konstantinos Monomakhos-féle koronával a magyar uralkodót 1047 elején koronázták meg.¹⁵ Egészen nyilvánvaló, hogy a koronaküldés révén rendeződött a magyar királyság és a bizánci császárság viszonya, ami Petar Deljan 1040. évi felkelésének támogatása miatt meglehetősen feszült volt.

¹² BÁRCZI G.: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp. 1951. (továbbiakban: BÁRCZI 1951.) 8. VII. Gergely is a királyság jogarat említi az uralkodói jelvények közül 1074-ben. (G 1082.). Ld. ehhez SZÉKELY GY.: Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában. Századok 1984. (továbbiakban: SZÉKELY 1984.) 933.

¹³ PASUTO 1968. 80; G. OSTROGORSKY: L'histoire de l'état byzantin. Paris 1969. 356.; STERNBERG J.: Bölcs Jaroszláv leánya – Magyarország királynéja. Ungvár 1989. (Kézirat.) 10. Használatáért ezúton is köszönetet mondunk a szerzőnek.

¹⁴ Я. ШТЕРНБЕРГ: Стежками старшої дочки Ярослава. Київ 1988. 7. sz. (továbbiakban: STERNBERG 1988.) 148.

¹⁵ SRH I. 125., 343–344., SRH II. 38., 503.; G 107., 155., 1144. – Az időpontra ld. ACSÁDY 1903. 124.; HÓMAN B. – SZEKFÜ GY.: Magyar történet I. Bp. 1939. (továbbiakban: HÓMAN 1939.) 259.; VAJAY SZ.: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: HORVÁTH J. – SZÉKELY GY. Bp. 1974. 344.; WASILEWSKI 1980. 39. Más datálást ad pl. SZÉKELY 1984. 935–936.; KRISTÓ GY. – MAKK F.: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. (A vonatkozó rész KRISTÓ GY. munkája.) 73.

A konszolidáció mindkét fél számára előnyökkel járt, hiszen András nemzetközi tekintélye a – nyílt behódolással, hűbérességgel nem járó – bizánci elismerés következtében jelentősen emelkedett, ugyanakkor a nehéz helyzetben levő Bizáncnak a Duna–Száva határvonal békéjéhez fontos politikai érdeke fűződött. Szerintünk az kétségtelen, hogy a bizánci koronával együtt András elfogadta a basileus hierarchikus felsőbbségét. A fentiek alapján nem látjuk megalapozottnak azt a vélekedést, amely Magyarország és Bizánc között 1049-re fegyveres konfliktust datál, minthogy ez nehéz helyzetük miatt egyik államnak sem állott érdekében.¹⁶ Mi ezt a fegyveres összecsapást az 1057–1059-es időszakra helyezzük.¹⁷

A hatalom birtokában Andrásra két nagyon súlyos probléma megoldása várt. Bent az országban a belső válságot kellett rendeznie, a külkapcsolatokban pedig a fenyegető német veszéllyel kellett szembenéznie. A két probléma kezdettől fogva egyszerre jelentkezett, ezért az új királynak egy időben kellett megoldást találnia rájuk.

Ami a belső válság ügyét illeti, András jó érzékkel a két szélsőség – Péter elsietett, türelmetlen feudalizációs politikája és a törzsi–nemzetségi társadalom Vata-féle restaurációja – között megtalálta azt a középutat, amely mellett az uralkodó osztály nagy többsége felsorakozott. András a Szent István-i korszak viszonyainak visszaállítását választotta programjául, e döntése a magyar társadalom egész jövőbeli fejlődése szempontjából helyes döntésnek bizonyult. Andrást minden tette I. István politikája következetes folytatójának mutatja.¹⁸ Mindenekelőtt a kereszténység érdekében a pogány erőkkel számolt le. A velük kötött szövetséget felmondta, és kíméletlen szigorúsággal lépett fel ellenük. 1047 tavaszán hadseregét mozgósította velük szemben, s az elfogott vezetőket kivégeztette.¹⁹ Törvényben mondotta ki, hogy mindenkinek vissza kell térnie Krisztus hitére, s aki a pogány

¹⁶ Ld. pl. KRISTÓ 1984. 85.

¹⁷ Ld. alább I. András külpolitikájánál.

¹⁸ Erre ld. pl. DEÉR J.: Pogány magyarság – keresztény magyarság. Bp. 1938. (továbbiakban: DEÉR 1938.) 115.; HÓMAN 1939. 256.; DÜMMERTH D.: Az Árpádok nyomában. Bp. 1980.³ (továbbiakban: DÜMMERTH 1980.) 244.; Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984. (A vonatkozó rész GYÖRFFY GY. munkája. A továbbiakban: GYÖRFFY 1984.) 846.

¹⁹ G 1144.

vallás mellett kitart, azt halálbüntetéssel sújtják.²⁰ A pogányság erőinek visszaszorításában kezére játszott az, hogy Levente ebben az időben már nem élt, s ez a pogányságot egyik legfőbb támogatójától fosztotta meg.²¹ Eltörölte András a Péter által bevezetett német (bajor) jogot, és kihirdette, hogy az egész nép I. István törvényei szerint éljen.²² A pogány restaurációval szemben a katolikus hitet vitte teljes diadalra, s ezért nyerte el a krónikástól a Katolikus melléknevet.²³ Az első király uralmi díszének, hatalmi jelvényeinek felkutatására már utaltunk, de ezzel együtt összeíratta és rendezte az István által gyűjtött ereklyéket is a királyi kincstárban.²⁴ Pecsettje ugyancsak István örökösének tünteti fel őt, hiszen saját felségpecsétjét I. István pecsétjének mintájára készítette el. Hasonlóképpen első pénzverete is István dénárját utánozta.²⁵ Eszmei-ideológiai programját is nagy elődje nyomán alakította ki. Erre utal a Szent Péter-ünnep ápolásával kapcsolatos törvénye, ill. gyermekeinek névadása. Szent Péter kultuszának propagálása mögött annak a gondolatnak a továbbélése húzódott meg, hogy a királyság Szent Péter, azaz Róma védelme alatt áll.²⁶ A pápaság eszmei-spirituális fennhatósága az ország fölött a német hűbéri igények ellen hatott. Ugyanakkor ismeretes, hogy az Intelmek tanúsága szerint I. István legfőbb példaképei az uralkodásban a bibliai zsidó királyok, Salamon és Dávid voltak.²⁷ Nem lehet véletlen, hogy András mindkét törvényes fiát

²⁰ SRH I. 344., SRH II. 503.

²¹ SRH I. 344.; G 578., 1755. – 1047 elejére datálja Levente halálát pl. MARCZALI H.: Magyarország története az Árpádok korában. A magyar nemzet története II. Szerk.: SZILÁGYI S. Bp. 1896. (továbbiakban: MARCZALI 1896.) 49.

²² SRH I. 344., SRH II. 503.

²³ SRH I. 344. – Ld. ehhez pl. VAJAY SZ.: Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár évszázadai I. Székesfehérvár 1967. 78.

²⁴ G 970.

²⁵ KUMOROVITZ L. B.: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Gödöllő 1944. 288., 299., HÓMAN B.: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916. 192.

²⁶ MARCZALI 1896. 61.; GYÖRFFY 1984. 855.

²⁷ SZÜCS J.: Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. Szent István és kora. Szerk.: GLATZ F. – KARDOS J. Bp. 1988. 35–36.

róluk nevezte el. Ezzel is jelezni kívánta a korabeli szimbolika nyelvén: az istváni Intelmek tanításának szellemében akar élni és uralkodni.²⁸

A pogánylázadás erőteljesen megviselte az István alatt kiépült várszervezetet, főleg a szolgálónépek rendszerét, emiatt íratta össze András – talán 1055–1057 táján – a királyi várszervezet népeit.²⁹ Lehetséges, hogy uralkodása alatt tovább folyt a Szent István-i megyeszervezet kiépítése (pl. Békés vármegye esetében).³⁰ A pogánylázadás kétségtelenül a legnagyobb csapást az egyházra mérte. Andrásnak szinte újjá kellett szerveznie a magyar egyházszervezetet, ki kellett egészítenie a püspöki kart, de pótolni volt szükséges a vidéki papság nagy személyi veszteségeit is. Mivel a német uralkodóval ellenséges viszonyban állott, ezért csak olyan területekről szerezhette az egyházi utánpótlást, amelyek nem tartoztak a birodalomhoz vagy kevésbé függték attól.³¹ Ez magyarázza azt, hogy András alatt megerősödtek és rendkívül intenzívekké váltak a francia–vallon Lotharingia és Magyarország egyházi–kulturális kapcsolatai. Erről a területről csoportosan érkeztek az egyházi személyek Magyarországra,³² közéjük tartozott Liedvin bihari püspök, akit András egyik legbizalmasabb híveként tarthatunk számon. Ő az első, névről ismert bihari püspök, s több kutató vallja, hogy András volt a bihari egyházmegye megszervezője.³³ Az egyházi liturgiában és a szentkultuszban szintén kimutatható a francia–vallon (gallikán) hatás. Így pl. Szent Ányos tisztelete ebben az

²⁸ Másként vélekedik erről STERNBERG 1984. 182–183. A biblikus királyok tiszteletére ld. még GERICS J.: Az úgynevezett Egbert (Dunstan)–ordo alkalmazásáról a XI. századi Magyarországon. Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: SZÉKELY Gy. Bp. 1984. 254.

²⁹ DEÉR 1938. 115., GYÖRFFY 1984. 854.

³⁰ SZABÓ F.: Történelmi–társadalmi viszonyok. Békés megye. Magyarország megyéi. Szerk.: HÜTTNER V. Bp. 1982. 17. Vö. GYÖRFFY Gy.: István király és műve. Bp. 1977. 209.

³¹ Ld. pl. GYÖRFFY 1984. 850., 851.

³² G 19., 494., 525., 969., 1395., 2464–2465. – D. PAIS: Les rapports franco–hongrois sous le règne des Árpád. Revue des Études Hongroises et Finno–Ougriennes 1923. (továbbiakban: PAIS 1923.) 17–18.; KOMJÁTHY M.: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. Levéltári Közlemények 1955. (továbbiakban: KOMJÁTHY 1955.) 43.; GYÖRFFY Gy.: A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése. Székesfehérvár évszázadai II. Székesfehérvár 1972. 39–40.; SZÉKELY Gy.: A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon. Székesfehérvár évszázadai II. Székesfehérvár 1972. 47–48.

³³ G 969–970. – Ld. pl. KRISTÓ Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 475.

időben jelent meg Magyarországon András király kezdeményezésére. A mélyen vallásos uralkodó meg volt győződve arról, hogy a galliai szent püspök ugyanúgy megvédi őt nagy ellenségével, Henrikkel szemben, mint amiként annak idején megoltalmazta városát, Orléans-t a hunok támadásától. 1055-ben Tihanyban Szent Ányos és Szűz Mária tiszteletére András király bencések részére kolostort alapított, de mellette lavra formájában otthont létesített bazilita barátoknak.³⁴ Ebben az időben remetetelep működött Zebegényben is görög rítusú szerzetesekkel. Visegrádon a király Szent András apostol tiszteletére hozott létre bazilita monostort.³⁵ Ez arra vall, hogy – I. Istvánhoz hasonlóan – András egyházpolitikája kelet és nyugat felé egyaránt nyitott volt a római egyház hegemoniájának egyértelmű fenntartása mellett. 1053-ban került sor a király támogatásával Gellért püspök földi maradványainak Csanádra való átszállítására, ahol kezdetét vette I. István mártírhálált szenvedett főpapja kultuszának kibontakozása.³⁶ Ennek felkarolása az István-kori egyházpolitika tradíciói melletti kiállásról tanúskodik. Mindezeknek az erőfeszítéseknek következtében a királyság egyházi élete a nagy viszontagságok után visszatért a régi kerékvágásba, sőt jelentősen tovább is fejlődött és gazdagodott.

A belső válság megoldásához hozzátartozott a vezető csoportok közötti béke megteremtése. András ügyes, mértékletes, túlzásoktól mentes politikával ezt is elérte. Ennek eredménye volt az, hogy megszűnt az a féktelen idegengyűlölet, ami Péter második korszakában általánossá vált a magyar főemberek körében. András környezetében számos idegen származású főúr volt megtalálható a tihanyi oklevél névanyagának tanúsága szerint anélkül, hogy ezek a magyar előkelőkkel szemben bármiféle kivételezettséget élveztek volna.³⁷ Külön érdemes itt felhívni a figyelmet

³⁴ SRH I. 345., SRH II. 503.; BÁRCZI 1951. 8–12. – Ehhez ld. pl. MORAVCSIK Gy.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 60. Tihanyban bencés és bazilita szerzetesek együttélését tételezte fel pl. KOMJÁTHY 1955. 39.; SZÉKELY Gy.: Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts. Annales Univ. Scient. Budapest. de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica IV. Bp. 1962. 65.; TIMKÓ I.: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp. 1971. 399. Ennek lehetetlenségére ld. pl. BOGYAY T.: Szent István és Szent Adalbert prágai püspök. Szent István és kora. Szerk.: GLATZ F. – KARDOS J. Bp. 1988. 158. A gallikán hatásra és Szent Ányosra ld. ERDÉLYI L.: A tihanyi apátság története I. A pannonthalmi Szent Benedek-rend története X. Szerk.: ERDÉLYI L. és SÖRÖS P. Bp. 1908. 6–10.; KOMJÁTHY 1955. 41–45.; VÁCZY P.: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 1958. 268–270.

³⁵ Ld. pl. MORAVCSIK 1953. 60.; KOMJÁTHY 1955. 40.

³⁶ SRH II. 478–479., 503–504.

³⁷ BÁRCZI 1951. 12.

Vid ispán személyére. Ő annak a Gut-Keled családnak volt a sarja, amelyik 1044-ben jött Péterrel német földről az országba, s nyilván hűséggel szolgálta urát.³⁸ Maga Vid azonban alkalmazkodni tudott az új helyzethez, és jól beilleszkedett a megváltozott uralmi viszonyok közé. A későbbiekben András és Salamon királyok leghívebb főemberének bizonyult. Az idegenek száma András udvarában nem lehetett kicsi, hiszen Andrással orosz, Béla herceggel pedig lengyel személyek (katonák, papok, stb.) jöttek az országba.

Bélát 1047–1048-ban – Levente halála után – hívta haza Lengyelországból a király. Ekkor a két testvér fontos megállapodást kötött egymással. Eszerint András megtette hivatalos örökösévé Bélát, és öccsének adta az ország területének egyharmadára kiterjedő hercegséget (ducatus). Cserében bel- és külpolitikájának teljes támogatását kérte testvérétől a király.³⁹ Béla kezében nagy hatalom összpontosult, saját udvartartása volt, önállóan pénzt veretett (addig csak a királyt illette meg ez a jog), a hercegségi javakból birtokokat adományozhatott, s ő volt a dukátusi megyék katonaságának a parancsnoka. Az ország második emberének számított, az oklevelek tanúsága szerint András ténylegesen a társuralkodójának tekintette őt.⁴⁰ Nem kétséges, hogy szavának komoly súlya volt a külkapcsolatok alakítására is. Önmagában lengyel házassága garantálta a magyar–lengyel jó viszony tartósságát, amire a német veszély időszakában különösen nagy szükség volt.

András hatalomra jutása nemcsak Péter királyságának, hanem a német uralomnak is egycsapásra véget vetett. Természetesen várható volt, hogy a német birodalom nem nyugszik bele a vazallusi függőség felszámolásába. Ezzel András tökéletesen tisztában volt. Hazai forrás bizonyítja: András félt attól, hogy Péter megbosszulása céljából a német uralkodó támadást intéz Magyarország ellen.⁴¹ Nyugati kútfő megerősíti azt, hogy a magyar király aggodalma egy német intervenciótól teljesen indokolt volt. Besate-i Anzelm az 1040-es évek végén arról írt, hogy a német udvarban arra számítottak: Henrik hamarosan leveri és hódoltatja a magyaro-

³⁸ SRH I. 298–299.

³⁹ SRH I. 345.; G 103. – Béla hazajövetelének dátumára ld. pl. KARÁCSONYI J.: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. Oradea–Nagyvárad 1926. 119.; DOWAT 1965. 10. Másként datál GYÖRFFY 1984. 856.

⁴⁰ BÁRCZI 1951. 12.; J. KOLLER: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I. Posonii 1782. 148., 152., 154. Ld ehhez KRISTÓ 1984. 86.; GYÖRFFY 1984. 863., 869.

⁴¹ SRH I. 55.

kat.⁴² Andrásnak egyáltalán nem voltak kételyei abban a tekintetben, hogy uralmának sorsa nagymértékben a magyar–német viszony alakulásától függ. A reális erőviszonyok ismeretében tudatosan törekedett a háború elkerülésére. Szerencsére éppen magyarországi uralma konszolidálásának legkritikusabb időszakában – 1046–1047 fordulóján – a nemzetközi helyzet úgy alakult, hogy az teljesen lefoglalta Henriket, s így a magyar királyság elkerülte ekkor a német támadást. 1046 szeptember elején kezdte meg első itáliai hadjáratát a német uralkodó egyrészt a pápai trónviszály bonyolult kérdésének rendezése céljából, másrészt pedig azért, hogy Róma főpapja császárrá koronázza őt.⁴³ 1047 pünkösdjén (június 7-én), miután Itáliából május közepén visszatért, Henrik már a magyar hadjáratra készülődött, amikor híre érkezett Gottfried lotharingiai herceg és Balduin flandriai gróf fegyveres lázadásának.⁴⁴ Támogatta egy időben a felkelőket I. Henrik francia király, aki 1048 óta ugyanúgy dinasztikus kapcsolatban állott a kijevi nagyfejedelemmel, miként András, de az nem bizonyos, hogy a francia királyt és pártfogoltjait a magyarországi fordulat késztette volna a megmozdulásra a német császárral szemben.⁴⁵

Ilyen körülmények között érkeztek I. András követei a német udvarba. Több német forrás arról szól, hogy ekkor a király hűbéri hódolatot, évi adó fizetését és hű szolgálatait ajánlotta fel arra az esetre, ha Henrik elismeri őt Magyarország törvényes királyának, és eláll mindenféle háborús tervétől.⁴⁶ Meggyőződésünk, hogy ilyen megalázó kötelezettségeket nem vállalhatott András. Hiszen a magyar uralkodó nagyon is tisztában lehetett azzal, hogy Péter bukásának

⁴² K. MANITIUS: Gunzo Epistola ad Augiensens und Anselm von Besate Rhetorimachia. Monumenta Germaniae Historica. Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters II. Weimar 1958. 98. – Ehhez ld. MOLNÁR E. (szerk.): Magyarország története I. (A vonatkozó rész SZÉKELY Gy. munkája.) Bp. 1971. (továbbiakban MOT). 57.

⁴³ Ld. erre pl. W. GIESEBRECHT: Geschichte der deutschen Kaisergeschichte II., III. Braunschweig 1875., 1869. (továbbiakban : GIESEBRECHT) II. 415–418.; J. GAY: Les papes du XIe siècle et la chrétienté. Paris 1926. (továbbiakban: GAY 1926.) 115–116.; VÁCZY P.: A középkor története. Egyetemes történet II. Középkor. Szerk.: HÓMAN B.–SZEKFI Gy.–KERÉNYI K. Bp. 1936. (továbbiakban: VÁCZY 1936.) 393.; GERGELY J.: A pápaság története. Bp. 1982. (továbbiakban: GERGELY 1982.) 83–84.

⁴⁴ G 1144. – GIESEBRECHT II. 430–434; DEÉR J.: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. (továbbiakban: DEÉR 1928.) 61.

⁴⁵ Vö. HÓMAN 1939. 257.; PASUTO 1968. 132.; STERNBERG 1988. 182–183.

⁴⁶ G 1144. Ugyanez 1049-re datálva G 155., 504., 558., 667.

egyik legfőbb oka éppen a német hűbér volt. E feltételek szerintünk a német fél követelései voltak, amiket azonban a magyar király nem fogadott el, és ezért a tárgyalások eredmény nélkül értek véget.⁴⁷ A következő három évben a különböző lázadások és belviszályok nem tették lehetővé, hogy Henrik expedíciót szervezzon a magyar királyság meghódítására. Az így nyert időt András igyekezett felhasználni a határvédelem megerősítéséhez. Ezt szolgálhatta pl. Magyarbrod várának felépítése 1049-ben a cseh–magyar határon.⁴⁸

Henrik császár nem állt el Magyarország fegyveres hódoltatására irányuló tervétől, és saját problémáinak rendezése után 1050 júliusában Nürnbergben a magyar kérdéstről tanácskozott főembereivel.⁴⁹ Ezt követően – a robbanásig feszült viszony jeleként – bajor kezdeményezésre Hainburg vára megerősítése miatt a határörvidéken fegyveres összecsapásokra került sor a németek és a magyarok között.⁵⁰ András a háború megelőzésének, a várható német hadjárat elhárításának céljából elküldte még 1050 őszén György kalocsai érseket IX. Leó pápához, hogy megismertesse Róma egyházi urát a magyar–német viszonyról, és a konfliktusban közvetítésre bírja rá.⁵¹ Feltételezhető, hogy ennek hatására küldte a pápa 1051 elején Hugo cluny-i apátot magyar földre, hogy ott a magyar–német békekötés megteremtésének lehetőségeiről tárgyalásokat folytasson a királlyal.⁵² Ebben az időszakban diplomáciai lépésekben nem volt hiány, hiszen 1051 első felében Németországba érkezett egy magyar delegáció, de Henrik császár most is elutasította a magyar békeajánlatot, mivel az nyilván nem elégítette őt ki.⁵³

⁴⁷ Hasonlóan vélekedik pl. MARCZALI 1896. 50.; KISS L.: Nemzeti függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen. Hadtörténelmi Közlemények 1891. (továbbiakban: KISS 1891.) 58.; HERCZEGH G.: Magyarország külpolitikája 896–1919. Bp. 1987. (továbbiakban: HERCZEGH 1987.) 25.; GYÖRFFY 1984. 849.

⁴⁸ G 575.

⁴⁹ G 99.

⁵⁰ G 99., 107., 149., 481., 1144., 1755.

⁵¹ G 1641. – Ld. ehhez pl. K. SCHÜNEMANN: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert. Berlin–Leipzig 1923. 74.; DEÉR 1928. 62.

⁵² G 2443., 2556. – Ld. pl. PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899. (továbbiakban: PAULER 1899.) 101.

⁵³ G 1144. – Ld. KISS 1891. 185.

1051 szeptemberében óriási birodalmi sereg tört Magyarországra. Henrik nyíltan bevallott célja a királyság leigázása volt. András és Béla – a felperzselt föld taktikáját alkalmazva – a nomád rajtaütésekkel zaklatott és súlyos éhínség által is gyötört német hadat, amelyet I. Břetislav vezetett cseh csapatok egészítettek ki, Fehérvár alatt visszafordulásra készítette.⁵⁴ Ez nagy katonai siker volt Magyarország számára, de a közvetlen veszély nem szűnt még meg. Ezért a hadjárat után a magyar király újból diplomáciai kezdeményezést tett, és Adalbert osztrák őrgróf közvetítésével 1051 végén ismét békeajánlattal állt elő. Úgy tűnik, hogy a király és az őrgróf meg is egyeztek a békeszerződés tervezetében, de a császárnak ez sem felelt meg.⁵⁵ Henrik emiatt 1052 júliusában újabb háborút indított Magyarország hódotatására. A hadjárat azonban Pozsony sikertelen ostroma révén elakadt, és német szempontból teljesen eredménytelenül fejeződött be.⁵⁶ Ekkor a magyar–német béke megteremtése érdekében IX. Leó pápa, aki korábban a francia–német tárgyalásokon közvetített, személyesen járt közben.⁵⁷ A pápa Pozsony vidékén azt javasolta Andrásnak, hogy legyen német hűbéres és fizessen évi adót a birodalomnak. Egyik külföldi forrásunk világosan megmondja, hogy a magyar király nem fogadta el a pápa tanácsait, azaz békefeltételeit. Ez egyébként szerintünk visszamenőlegesen azt is igazolja, hogy András korábban sem volt kész német hűbérvállalására. Érdekes módon viszont IX. Leó hajlandónak mutatkozott arra, hogy András javaslatai alapján rábeszélje Henriket a béke megkötésére. Ezeket azonban a német fél viszszautasította, s ezért – miként a forrás kesernyésen megjegyzi – „a

⁵⁴ SRH I. 125., 179., 347–348.; G 100., 107., 1144. – Az lehetséges, hogy az 1046-ban magyar földre érkezett orosz csapat részt vett a németek elleni harcokban, de minden alapot nélkülöz az a nézet, miszerint 1051-ben a kijevi Rusz, Lengyelország, Csehország és Bizánc egyaránt segítették a magyar királyságot a német birodalommal szemben (vö. STERNBERG 1988. 148.). Lengyel és bizánci támogatásra semmilyen adat nem utal. A csehekről pedig a forrás világosan megmondja, hogy fejedelmük vezetésével a császár oldalán harcoltak a magyarok ellen (G 1144.).

⁵⁵ G 155–156., 406., 558., 1144. – Nem lehet arról szó, hogy 1051 végén András király vállalta volna a német hűbért (vö. DEÉR 1928. 62.).

⁵⁶ SRH I. 125., 346.; G 100., 107., 149., 222., 558., 1144., 1755.

⁵⁷ PAIS 1923. 17.; GAY 1926. 137. – Mivel hamis forrásra hivatkozik, ezért természetesen nem fogadható el az a nézet, miszerint 1052-ben IX. Leó pápa célja az lett volna, hogy Magyarországot a Szentszék hűbéresévé tegye (KISS 1891. 341., 341. 1. jegyz.). A forrás hamis voltára ld.: PH. JAFFÉ: *Regesta pontificum Romanorum I. Lipsiae 1885. 542–543.*

birodalom elvesztette Magyarországot”.⁵⁸ A német császár továbbra sem akart lemondani a magyar királyság alávetéséről. Ezt jelzi az, hogy egy forrás szerint Henrik 1053-ban megint támadásra gondolt.⁵⁹ Ekkor azonban olyan események vették kezdetüket a birodalomban, amelyek megghiúsították Henrik mindenféle magyarellenés háborús tervét. 1052 végétől hosszú éveken keresztül a császári hatalom mély válságot élt át. A központi kormányzat elleni nagyfokú elégedetlenséget jelentős mértékben a magyaroktól elszenvedett katonai kudarcok táplálták. A kutatók egy része éppen ezért a sikertelen pozsonyi ostromot fordulópontnak tekinti III. Henrik uralkodásának történetében.⁶⁰

Az újabb súlyos belviszályokat 1052 végén Konrád bajor hercegnek és a császár egyik legfőbb bizalmi emberének, Gebhard regensburgi püspöknek a fegyveres konfliktusa indította el. A császár a püspök oldalára állt, és 1053 áprilisában a merseburgi gyűlésen Konrádot megfosztotta hercegségétől. Emiatt Konrád a magyarokhoz szökött, és hercegsége visszaszerzéséhez tőlük kért katonai segítséget.⁶¹ Nagyjából ezzel egyidőben – 1053 őszén – érkeztek András követei a német udvarba, s ott békekötés fejében uruk megbízásából felajánlották, hogy András jóvátételként nagy összegű pénzt fizet, országa egy bizonyos részét átadja a németeknek, és katonai expedícióiban kész fegyveresen segíteni a birodalmat.⁶² Látható, hogy a hűbér vállalásától a magyar király most is következetesen tartózkodott. Ennek ellenére a császár ily feltételekkel ezúttal – az 1053 november elején tartott triburi gyűlésen – hajlandónak mutatkozott a királlyal való békekötésre tekintettel a kialakult belső viszálykodásra. Ekkor azonban érdekes és az előzmények alapján eléggé váratlan fordulat következett be a tárgyalások során. A császár igenlő válaszával visszaérkeztek a magyar követek, de a Magyarországra menekült Konrád herceg tanácsára András visszavonta javaslatát, és megszakította a béketárgyalásokat a

⁵⁸ G 27., 89., 100., 222., 558., 1710., 2466. – A pápa a tárgyalások során még az anathemával való fenyegetés eszközétől sem riadt vissza annak érdekében, hogy nyomást gyakoroljon a császár javára András királyra (G 1144).

⁵⁹ G 100.

⁶⁰ Ld. GIESEBRECHT II. 483–485.; M. KNONAU: *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V. I. Bd.* Leipzig 1890. (továbbiakban: KNONAU 1890.) 5.; KISS 1891. 351.

⁶¹ G 101., 149., 222., 1145., – Ehhez ld. GIESEBRECHT II. 483–485.; KISS 1891. 351.; DEÉR 1928. 63.

⁶² G 1145.

császárral.⁶³ Csak azzal tudjuk a király e lépését indokolni, hogy abban bízott: a német belháború súlyosbodása esetén idővel e feltételeket – amelyek a vazallusság vállalása nélkül is eléggé nyomasztóak és terhesek voltak – tovább lehet majd enyhíteni. Merész és kockázatos vállalkozás volt ez András részéről, de – amint látni fogjuk – sikerrel járt.

A korábbi időszakhoz képest a helyzet a magyar–német viszonyban gyökeresen megváltozott. Most a kezdeményező és támadó fél a magyar király lett. Konrád herceg minden tervét András felkarolta. 1054-ben és 1055-ben csapatokat bocsátott rendelkezésére, amikkel a herceg Ausztria, Bajorország és Karintia területeit támadta és megkísérelte a maga számára azokat elfoglalni.⁶⁴ 1055-ben még nagyobb vállalkozásra adta fejét Konrád. 1055 márciusában III. Henrik megkezdte második itáliai hadjáratát. A császárt fontos ügyek szőlítették az Appennini-félszigetre seregével együtt. Egyrészt gondoskodnia kellett a IX. Leó halálával megüresedett pápai trón betöltéséről, másrészt gátat akart vetni a dél-itáliai normannok további északi irányú terjeszkedése elé. Végül rendeznie kellett az észak-itáliai helyzetet, ami lotharingiai Gottfried herceg fellépése következtében vált igen veszélyessé a császár számára, minthogy régi ellensége most Itália királya akart lenni. Alig távozott Itáliába III. Henrik, németországi ellenfelei azonnal nagyszabású akcióba kezdtek ellene. Hatalmas méretű összeesküvés bontakozott ki a császárral szemben. Részt vett ebben Gebhard regensburgi püspök, Welf karantán herceg, Gottfried lotharingiai herceg és Balduin flandriai gróf is. A szervezkedők legfőbb célja az volt, hogy meggyilkolják Henriket és a német trónra Konrád herceget ültetik. Terveik kivitelezésében számítottak a magyar király segítségére.⁶⁵ III. Henrik erélyes fellépése, valamint Konrád és Welf hercegek 1055 végén bekövetkezett váratlan halála nyomán azonban a szervezkedés összeomlott. 1056. október 5-én elhunyt III. Henrik is, s ez a német belpolitikában új helyzetet idézett elő.

⁶³ G 1145. – Az eseményekre ld. GIESEBRECHT II. 486.; KISS 1891. 351.; HUBER A.: Ausztria története I. Bp. 1899. (továbbiakban: HUBER 1899.) 175.; K. HAMPE: Deutsche Kaisergeschichte. Heidelberg 1968. (továbbiakban: HAMPE 1968.) 33.

⁶⁴ G 101., 1145. – A datálásra ld. PAULER 1899. 103. Más datálást ad pl. KISS 1891. 354.; KEPP F. G.: Magyarország viszonya a német császársághoz a XI. században. Nagyszeben 1903. (továbbiakban: KEPP 1903.) 56. Mivel a császárt a német belviszályok teljesen lekötötték, ezért valószínű, hogy egyik leghűségesebb vazallusát, Břetislav cseh fejedelmet vette rá egy – 1055-re tervezett – hadjáratra Magyarország ellen. Erre vonatkozik a források azon megjegyzése, miszerint az 1054. évi lengyel konfliktus rendezése után I. Břetislav a magyar királyság megtámadására készült (G 222., 802.). A fejedelem 1055 januárjában bekövetkezett halála azonban e tervet meghiúsította.

⁶⁵ G 10., 101. – Ehhez ld. GIESEBRECHT II. 514–525.; DEÉR 1928. 63–64.

1056 októberében III. Henrik kisfiát, a hatéves Henriket koronázták német királlyá. Az új uralkodó híveit mindenekelőtt az foglalkoztatta, hogy saját hatalmi pozícióik megtartása érdekében minél hathatósabban biztosítsák a gyermekkirály uralmát.⁶⁶ Éppen ezért nem is gondolhattak Magyarország elleni katonai akcióra. Tulajdonképpen jól jött nekik az, hogy az 1056–1057-es időszakban András újabb béketeranggal fordult a birodalomhoz. A fiatal német király környezete kész volt elfogadni a magyar uralkodó ajánlatát, ami a háborús állapot megszüntetésére és a békés viszony helyreállítására irányult. A békés közeledés jeleként tarthatjuk számon azt, hogy 1057-ben Edward angol herceg a német udvar közvetítésével tért haza Magyarországról Angliába.⁶⁷ A béke fejében nyilván András megígérte, hogy a német hatalmi harcokba nem avatkozik be. Ily módon a béke mindkét fél számára egyaránt előnyösnek ígérkezett. Ezzel magyarázható az, hogy a két állam közti béke tartósságát mind a magyar, mind a német udvar dinasztikus kapcsolattal akarta garantálni. Ezért megállapodás született András fiának, Salamonnak és IV. Henrik nővérének, Juditnak házasságáról.⁶⁸ A német udvar azonban ragaszkodott ahhoz, hogy Salamon herceget András nyilvánítsa hivatalos trónutódává.⁶⁹ A több mint egy évtizede hőn óhajtott béke megkötése érdekében a magyar király vállalta e feltétel teljesítését. A békekötés nagyon fontos volt mind András, mind pedig az ország számára, hiszen egyrészt biztosította András uralmát, másrészt garantálta a királyság függetlenségét, állami szuverenitását, egyúttal a nyugodt életet is. Az 1051–1052-es német hadjáratok során annyira elpusztult az ország nyugati övezete, hogy Theo-

⁶⁶ Ld. GIESEBRECHT II. 531–532., III. 55–79.; DEÉR 1928. 66.; HÓMAN 1939. 263.; HAMPE 1968. 35.

⁶⁷ G 14., 20., 26., 930., 2129–2130. – Az angol királyfi hazautazásának dátumára ld. pl. VAJAY 1967. 88.; NAGY K.: Skócia pannóniai királynéja. München 1971. 19. A német helyzetre ld. pl. O. RADEMACHER: Ungarn und das deutsche Reich unter Heinrich IV. Merseburg 1885. 4. A békekötés is mutatja, hogy András reálpolitikus volt. Nagyra értékelte katonai sikereit a németek felett, és ezt fejezte ki a tihanyi alapítólevélben használt büszke címe (rex invictus), de a magyar–német viszály ügyét nem a harcmezőn, hanem a tárgyalóasztalnál kívánta véglegesen rendezni (ld. DÜMMERTH 1980. 228–229.).

⁶⁸ A magyar forrás a német uralkodó, a német kútfő a magyar király kezdeményezését emeli ki a házasságkötésben (SRH I. 349–350.; G 102.).

⁶⁹ SRH I. 352., 355.

derik lüttichi iskolamester 1053-ban inkább lemondott jeruzsálemi útjáról, mintsem keresztülmenni a teljesen feldúlt területeken.⁷⁰

Az előzetes megállapodásoknak megfelelően Salamont 1057–1058-ban András hivatalos trónutódként királlyá koronázták.⁷¹ Ezután 1058 szeptemberében a Morvamezőn elfogadták a magyar–német békeszerződést, ugyanakkor megtörtént Judit és Salamon eljegyzése.⁷² Ha történeti párhuzamot keresünk, akkor kézenfekvő arra gondolni, hogy – miután több mint negyedszázados viszálykodás és konfrontáció után Magyarország végül is megőrizte teljes függetlenségét – a két állam viszonyában lényegében az ezredforduló körüli állapotok restaurálására került sor. A két ország között akkor is és ezúttal is partneri, jó viszony létesült, amit akkor Gizella és István eljegyzése volt hivatott megpecsételni és megerősíteni. Nyilvánvalóan az I. István-kori viszonyokhoz hasonlóan 1058-ban is a magyar királyság és a német császárság között politikai szövetség jött létre, amelynek alapján szükség esetén mindkét fél számíthatott a másik partner segítségére. Ez a középkorban az uralkodó családok dinasztikus kapcsolatainak természetes és lényegi következménye volt.⁷³ Ha összehasonlításunk megállja a helyét, akkor ebben bizonyítékát láthatjuk annak, hogy I. András a külpolitikában is I. István gyakorlatának folytatója és megvalósítója volt.

A rendkívül előnyös magyar–német békeszerződés mellett I. András más területeken is komoly sikereket ért el. Uralkodása alatt lényegében konszolidálódott a magyar királyság külpolitikai helyzete. A lengyelekkel és az oroszokkal kezdettől fogva jó volt a viszony Béla, ill. András házassága révén. A csehekkel 1056 táján rendezte a meglehetősen feszült kapcsolatokat a király, amidőn Vratislav morva herceg feleségül vette Adelheidot, András leányát.⁷⁴ András nem kereste a nemzet-

⁷⁰ G 2613.

⁷¹ SRH I. 125., 180., 352.; G 1755. – Datálásra ld. PAULER 1899. 105., másként datál pl. GERICS 1984. 247.

⁷² SRH I. 351.; G 102., 414. – Az eseményekre ld. pl. KNONAU 1890. 93.; MARCZALI 1896. 63.; HUBER 1899. 177.; DEÉR 1928. 67. Salamon és Judit házasságkötésére csak 1063 nyarának végén Ausztriában került sor (G 1757.).

⁷³ A békekötés és az eljegyzés utáni magyar–német viszony helyes értékelésére ld. pl. KNONAU 1890. 93.; HUBER 1899. 177.

⁷⁴ G 222., 529., 802–803., 1595., 1990–1991. – Lehetséges, hogy az 1046-ban megvakított Péter király ismét megnősült az 1050-es évek közepén. Második felesége Judit cseh hercegnő volt a források szerint (G 136., 223., 529., 803.). Ld. ehhez VAJAY 1967. 93–94.

közi konfliktusokat, éppen ezért fogadható el az a legújabb vélemény, amely nem tartja bizonyíthatónak azt a korábbi feltételezést, miszerint András Velence ellen Dalmáciában hadat vezetett volna.⁷⁵ Isaakios Komnenos császár uralkodása alatt (1057–1059) egy pillanatra elromlott a magyar–bizánci viszony, mivel András egy határincidens nyomán seregével betört Bizánc területére, de a konfliktus gyors békekötéssel ért véget.⁷⁶ Valószínűleg a Bizánc területéről kiinduló nomád (besenyő) törzsek által kezdeményezett határmenti összecsapások vezettek el András megtorló hadjáratához.⁷⁷

I. András sikeres uralkodónak bizonyult. Eredményesen oldotta meg a belpolitikai válságot, s ezzel biztosította a feudális fejlődés előtt a szabad utat; külpolitikájában pedig – miután felszámolta a német hűbért – megvédelmezte az ország függetlenségét. Teljesen elhibázott egyébként az a vélekedés, miszerint a békekötéskor András német vazallussá lett volna.⁷⁸ Ez az I. András-féle konszolidáció azonban a király uralkodásának a végén súlyos veszélybe került. A veszély alapvető oka Béla herceg hatalmi ambíciója volt. Kétségtelen, hogy az 1058-as magyar–német békeszerződés a magyar királyság elemi érdekeit szolgálta. Ez az egyezmény azonban csak Salamon trónörökössé koronázása révén volt megköthető, emiatt viszont – az ország érdekében – András kénytelen volt felmondani a Bélával 1048 táján kötött megállapodást. Hangsúlyozni szeretnénk: az ország sorsa iránt érzett uralkodói felelősség és nem a fia jövője iránt érzett apai aggodalom vezette

⁷⁵ Ehhez ld. pl. BÜDINGER 1866. 23.; GYÖRFFY 1984. 848–849. Ezzel vö. L. MARGETIĆ: Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XI st. Зборник Радова Византолошког Института 1980. (továbbiakban: MARGETIĆ 1980.) 130–132.

⁷⁶ MORAVCSIK GY.: Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Bp. 1984. 93., 95., 101., 109. – Az eseményekre ld. PAULER 1899. 106.

⁷⁷ Lehetséges azonban az, hogy annak a nézetnek van igaza, amely szerint 1059-ben I. András a Magyarország elfoglalására készülő besenyők támadását ügyes diplomáciával Bizánc ellen fordította (GYÖRFFY 1984. 861.).

⁷⁸ Erre ld. pl. ELEKES L. – LEDERER E. – SZÉKELY GY.: Magyarország története az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. (továbbiakban ET). 70. Azt a nézetet sem tudjuk elfogadni, amelyik úgy fogalmaz, hogy a magyar–német békeszerződés révén András király feladta volna korábbi haladó politikáját, és Béla a király legyőzésével megmentette volna az ország függetlenségét (SZÉKELY GY.: Kapcsolatok a keleteurópai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a 11–14. században. Hadtörténelmi Közlemények 1954. 148–149.).

a királyt ekkor.⁷⁹ A herceg azonban nem tudott önös érdekein felülemelkedni! Béla egyéni hatalmi ambícióját az ország létérdeke fölé helyezte. Ezzel függött össze, hogy már a morvamezei békekötésnél sem volt jelen, amit a német udvar – teljes joggal – felettébb gyanúsaként talált.⁸⁰ Történetírásunkban általános az a felfogás, amely Béla irányában teljesen elfogultan és Andrással szemben teljesen igaztalanul a herceget egyedül teszi meg a németellenes harcok hőségé, egyúttal András király álnok cselvetése áldozatának tekinti őt.⁸¹ Béla herceg szűklátókörűsége és egoizmusa következtében 1058-ban véget ért a király és a herceg közti, egy évtizedig tartó harmonikus együttműködés, mondhatni közös kormányzás. Béla magatartása miatt a féltékenység és a halálos gyűlölködés lett úrrá rajtuk.

András – súlyos betegen – még egy utolsó kísérletet tett a megegyezésre, a belháború elkerülésére. Ez volt a híres várkonyi jelenet, amire 1059 táján került sor. Ismeretes, hogy – életét féltve – ekkor Béla a királyságot jelképező korona helyett a dukátust szimbolizáló kardot választotta.⁸² Ellentétüket azonban ez az ismételt ország- és hatalommegosztás sem oldotta meg. András és Béla szembenállásának a híre a magyar ügyeket éberrel figyelő német udvarba is eljutott. Németországból közvetítő követek érkeztek, hogy kibékítsék egymással a királyt és a herceget. De kísérletük kudarcot vallott.⁸³ A kirobbanó trónviszályban támogatták Bélát azok a „konkolyhintő” nagyurak, akik a hercegség tisztségviselőiből a királyság méltóságviselői akartak lenni.⁸⁴ Az ő egyéni hatalmi törekvésük tehát táplálta, erősítette Béla herceg uralkodási vágyát. A királyi trónra törő herceg – miután látta, hogy saját erővel nem képes András fölé kerekedni – Lengyelországba ment, ahonnan II. Boleslaw seregével tért vissza. Az 1060 őszen lezajlott harcokban a

⁷⁹ Ld. pl. ACSÁDY 1903. 128.; DEÉR 1928. 66.; HÓMAN 1939. 264.; ET 69.; DÜMMERTH 1980. 233.

⁸⁰ G 102.

⁸¹ Kiss 1891. 349.; KEPP 1903. 73.; POPOVITS I.: A pápák kapcsolatai Magyarországgal az Árpádok alatt. Bp. 1945. 9.; ET 70.; MOT 57.; DÜMMERTH 1980. 233.; HERCEGH 1987. 25. – A magyar krónika az 1051-es események során egymás mellett szerepelteti a királyt és öccsét (SRH I. 347., 349.).

⁸² SRH I. 354–355. – Az időpontra ld. PAULER 1899. 106.; KRISTÓ 1984. 86.

⁸³ G 315. (Tévesen teszi az eseményt 1054-re.)

⁸⁴ SRH I. 353., 355.

Tisza mentén és Moson vidékén András király a német–cseh segítség ellenére is alulmaradt a herceggel szemben.⁸⁵

Bélát 1060. december 6-án Székesfehérvárott Magyarország királyává koronázták.⁸⁶ Hatalomra jutása nyomán súlyos csapások érték az I. András által megteremtett belső és külső konszolidációt. Felborult a társadalom belső békéje, és alapvetően megromlott az ország nemzetközi helyzete is. Béla rövid uralkodása alatt nem tudott úrrá lenni az általa és főúri pártja által előidézett nehézségeken. A királyság külső és belső helyzete csak Salamon 1063-as hatalomra kerülése után konszolidálódott ismét.

⁸⁵ SRH I. 125., 356–357.; G 102., 149., 223.

⁸⁶ SRH I. 180., 356., 358., SRH II. 172.; G 102., 414–415., 1756. – A koronázás időpontjára ld. PAULER 1899. 108.

REMARQUES SUR L'HISTOIRE D'ANDRÉ 1er

Dans son étude, l'auteur examinait l'histoire du règne du roi André 1er (1046–1060). André arriva au trône en 1046, en partie à la suite des organisations des grands, en partie à la suite de la révolte païenne nommée de Vata, par le renversement du vassal allemand, le roi Pierre. Le pouvoir acquis André 1er s'imposa en continuateur conséquent de la politique d'Etienne 1er fondateur de l'état hongrois. André 1er s'avéra un souverain très efficace, il résolut avec succès, au même degré les problèmes de politique intérieure et internationaux. En créant l'unité de la classe dominante, en 1047, il défit la grande révolte païenne. Avec cela, il rétablit l'hégémonie de la religion chrétienne dans le pays. Il consolida progressivement la situation politique étrangère du pays. Il entretenait un rapport étroit avec la Russie, la Pologne et Byzance. Après avoir défendu avec succès l'indépendance de son pays en 1051 et en 1052 contre l'expansion allemande, il entra en rapports d'amitié avec l'empire allemand aussi en 1058. Mais en 1060, l'attaque armée du frère du roi, le prince Béla mit brutalement fin à la consolidation intérieure et extérieure créée par André 1er et, cela entraîna de nouveau le pays dans une crise grave.

A NAGYOBBIK ÉS A HARTVIK-FÉLE ISTVÁN-LEGENDA SZÖVEGKAPCSOLATÁHOZ

Szent István királyról három legenda készült és maradt ránk, a nagyobbik (*maior*), a kisebbik (*minor*), valamint a Hartvik püspök által alkotott.¹ E három legenda közül a legkevesebb problémát a kisebbik legenda okozza, mivel szövegállaga jól elkülönül a másik két legendától, továbbá keletkezési idejét is a kutatás egyértelműen Kálmán király korára helyezi. Annál több kérdést vet fel viszont a nagyobbik és a Hartvik-féle legenda szövegkapcsolata, illetve ezzel összefüggésben e két mű egymáshoz való viszonya, keletzése. E kérdéskör kutatásában Mátyás Flórián és Varjú Elemér munkássága képez fordulópontokat. Mátyás Flórián 1881-ben kiadta az István-legendákat, s latin nyelven külön értekezéseket szentelt szövegkapcsolatuk, egymáshoz való viszonyuk és keletzésük kérdésének. Önmagában az állásfoglalással ér fel, hogy noha a nagyobbik legenda szövege az azt tartalmazó kódexek egybehangzó tanúsága szerint Szent István végakarátának ismertetése kapcsán mondat közben szakad meg, Mátyás Flórián mégsem hagyta itt abba a nagyobbik legenda szövegének közlését, hanem azt a Hartvik-legenda szövegét őrző egy kódex alapján onnan a stílus hasonlósága miatt (*stili similitudine*) kiegészítette (*supplevimus*). Nem kevesebbet jelent ez, mint azt: szerinte a nagyobbik legenda megcsonkult szövegét a Hartvik-legenda – annak záró része – folytatja. Ezt egyértelműbben adta az olvasó tudtára a szövegkiadáshoz csatlakozó egyik értekezésében. Eszerint „a nagyobbik legenda hiányzó részének kiegészítésére (*ad supplendum Legendae maioris*)” egyedül a Hartvik-legenda szövegét őrző kódex nyújt segítséget. Mivel Hartvik szövege a szent király életéről és haláláról, továbbá *translatiója* előtti és utáni eseményekről megszakítatlan elbeszélést tartalmaz, ezért – írja Mátyás Flórián – „a nagyobbik legenda elveszett részeit (*partes deperditas*) e kódexből kíséreltük meg helyreállítani, az elbeszélte események megfelelőiséből és a stílus hasonlóságától (*similitudine stili*) vezetettve”. Ezt követően hét oldalon

¹ A három legenda kritikai szövegkiadását I. EMERICUS SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapestini 1937–1938. (továbbiakban: SRH.) II. 377–440., magyar fordítását KURCZ ÁGNES tollából I. ÉRSZEGI GÉZA: *Árpád-kori legendák és Intelmek*. Bp. 1983. 16–53. A következőkben a legendákra a latin és a magyar nyelvű szövegkiadás oldalszámainak feltüntetésével a szövegben utalunk.

keresztül sorolja elő azokat a stiláris párhuzamokat, amelyeket a nagyobbik legenda ránk maradt szövege, illetve a megcsonkult nagyobbik legenda záró részéül feltételezett Hartvik-szöveg között megállapított. Ami pedig e két legenda keletkezési idejét illeti, a nagyobbikat 1157 és 1213 közé, Hartvikét pedig 1213 és 1233 közé helyezte.²

Mátyás Flórián egy, Hartvicus álnevet használó kritikus a már 1881-ben szemére vetette a legendaszövegek kiadójának azon önkényét, hogy a nagyobbik legenda eredeti szövegéhez indokolatlanul hozzáillesztette Hartvik munkájának befejező részét. Lesújtó a recenzens véleménye a csaknem hét oldalra terjedő szövegpárhuzamról. Így ír: Mátyás „hosszasan bizonyítja, hogy a nagyobb legendának Hartvikból vett pótléka irányára nézve teljesen megegyez a legenda meglévő részével. Ami magától értetődik, mivel t. i. Hartvik műve elejétől végig ugyanazon irányban van tartva; a nagyobb legenda pedig, leszámítva a kihagyásokat, csaknem szóról-szóra egyez Hartvik művének elő részével; nagyon természetes, hogy annak utórészével is egyeznie kell, mert örökké igaz marad, hogy duo aequalia uni tertio, sunt aequalia inter se. Ennek bizonyítására tehát fölösleges volt hét lapra terjedő példákat fölhalmozni”. Fontos megállapítani: a recenzens nem vitatja el és nem cáfolja a Mátyás Flórián által összeállított szövegpárhuzamokat, csak – egyelőre kimondatlanul más alapokra helyezve a legendák közti viszonyt – a párhuzamok értékét elrelativizálja. Érvelése ugyanis, hogy az egyezéseknek természeteseknek kell lenniük, azon a feltevésen alapszik: a három István-legenda közül a Hartvik-féle volt a legkorábbi, ebből jött létre mind a kisebbik, mind a nagyobbik legenda. Így tehát a nagyobbik legenda első része azért egyezhet a Hartvik-legenda záró részével, mert hiszen alapvetően mindkettő Hartvik szövege, és annak elejét Hartvikon kívül a nagyobbik legenda is, végét pedig csak Hartvik őrizte meg. Eszerint Mátyás Flórián nem tett mást, mint hogy Hartvik szövegét Hartvik szövegével vetette össze. A recenzens ezt néhány oldallal később meg is fogalmazta: a kisebbik legenda „Hartvik művéből vett kivonat”, a „nagyobb legenda pedig hihetőleg nem más, mint Hartvik művének privát épülésre szánt megrövidítése. Valamely jámbor szerzetes t. i. bírván a kisebb legendát, Hartvik művét úgy írta le magának, hogy kihagyta belőle 1. mindazt, a mi a kisebb legendában szintén előfordul, 2. ami nem látszott szorosán Sz.-István személyére vonatkozni ... Innen magyarázható meg az is, miért szakad meg a nagyobb legenda Sz.-Istvánnak halálós ágyán mondott szavainál. Azért t. i.,

² M. FLORIANUS [=MÁTYÁS FLÓRIÁN]: Vita Sanctorum Stephani regis et Emerici ducis. Historiae Hungaricae fontes domestici I. Scriptores. Quinque-ecclesiis 1881. 27. 13. jegyzet, 156., 156–162., 170., 201. M. FLORIANUSHoz hasonlóan adta ki a nagyobbik István-legenda szövegét ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae III. Budapestini 1938. 2604–2608. (Erre az adatra SZEGFÜ LÁSZLÓ hívta fel figyelmünket.)

mert írója észrevette, hogy a szentnek halála és az ezt követő események a kisebb legenda utolsó fejezetében tömött rövidséggel jól le vannak írva". Kihagyta „Hartvik-ból az ő céljainak meg nem felelő részeket, és megvolt a legenda major”. A recenszens szerint a Kálmán korában keletkezett Hartvik-legendát tehát nem megelőzte, hanem követte a két másik István-legendáé.³

A bennünket közelről érintő kérdéskör vizsgálata ezzel egészen Varjú Elemérig, azaz 1928-ig újabb hullámokat nem vetett. Pauler Gyula ugyan még 1884-ben megfordította az István-legendákról néhány évvel korábban Hartvicus által felállított sorrendet, s a nagyobbik és a kisebbik legendát tette meg a Hartvik-legendá forrásaivá, s ugyancsak ő tért ki egy-egy utalás erejéig arra, hogy a nagyobbik legenda szövege megszakadt, illetve hogy csonka,⁴ de ennek következményét Mátyás Flórián szövegpárhuzamait illetően nem vont le. Pedig a legendák sorrendcseréje nem kevesebbet jelent, mint a nagyobbik legenda ránk maradt egésze és a Hartvik-legendá záró része közti stiláris hasonlóság reális, magyarázatot igénylő problémaként való létezését. Elmulasztotta ezt Karácsonyi János is, akinek Hartvikkal kapcsolatos munkássága annak valószínűsítésére irányult, hogy Hartvik voltaképpen nem is a neki tulajdonított legendának, hanem a nagyobbik legendának volt a szerzője. Ez az állítás, illetve ennek Pauler Gyula által történt bírálata⁵ nem nyújt érdemben adalékot a hagyományos értelemben vett nagyobbik és a Hartvik-féle István-legendá szövegkapcsolatának kérdéséhez.

Erdélyi László 1918-ban nem tett mást, mint Mátyás Flórián nézetét ismételte meg; eszerint a nagyobbik legenda és annak „szerves kiegészítő része”, a Hartvik-legendá egy kódexéből vett záró rész „egyaránt Sz. László király halála után íródott, s csak egy véletlenül csonkán másolt codex okozhatta, hogy a róla másolt másik codex is csonkán tartotta fenn a Legenda Maiort, míg a Pesti-codex, mely Hartvik javításai dacára is ragaszkodott a régibb Legenda Maiorhoz, valószínűleg a Legenda Maior teljes kéziratát másolta le”. Egyetértett Mátyás Flóriánnal abban is, hogy „a stílus hasonlósága” teszi lehetővé a megcsonkult nagyobbik legenda kiegészítését a Hartvik-féle legenda záró része alapján. Erdélyi egyébként a nagyobbik

³ HARTVICUS: Vita Sanctorum Stephani Regis et Emerici Ducis. Századok 1881. 693., 694., 699., 697.

⁴ PAULER GYULA: A Hartvic-legendá és pesti codexe. Századok 1884. 740., 744–745., 747.; PAULER GYULA: A Hartvik legendáról. Századok 1892. 280.

⁵ KARÁCSONYI JÁNOS: A Hartvik-vita sarkpontjai. Századok 1894. 1–20.; PAULER GYULA: Még egyszer – utoljára? – a Hartvik-legendáról. Századok 1894. 123–128.; KARÁCSONYI JÁNOS: Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszor? Századok 1901. 991–992.

legendát 1095–1100 tája közti időből (Kálmán uralkodása elejéről), a kisebbik legendát 1105, a Hartvik-legendát pedig 1110 körülről eredeztette.⁶

Erdélyi László utolsóként adott hangot a Mátyás Flórián által megalapozott szövegfilológiai felvetésnek (bár a legendák keletkezésében nem követte Mátyást), így érthető, hogy az István-legendáknak 1928-ban könyvet szentelő Varjú Elemér már nem is Mátyás Flóriánig, hanem csak Erdélyi Lászlóig nyúlt vissza. Erdélyire hivatkozva állítja: „A legendák és az életrajz [ti. a Hartvik-féle legenda] keletkezésének sorrendje vitán felül áll. Éppígy a kis legendának és Hartvik művének keletkezési ideje is *nagyjából* megfelelő”, mindkettőt Kálmán király uralkodásának idejére helyezi. Nem fogadja el azonban a nagyobbik legenda írásának idejéül az Erdélyi által adott időpontot. Az ennek igazolására szolgáló három – valójában csak két – érv mindegyikének *joggal* kérdőjelezi meg, illetve utasítja vissza létjogosultságát. Eszerint nincs kormeghatározó értéke István *beatus* és *sanctus* minősítésének, illetve az *infula* szó mitra értelemben való használatának, végül pedig önmagában *helyesen* állapítja meg, hogy a László király uralmának lezárultára utaló időhatározó szó (*tunc*) nem fordul elő a nagyobbik legendában. E harmadik, „Erdélyi-féle” érvvel kapcsolatban azonban probléma van. Erdélyi ugyanis nem azt állítja, hogy a *tunc* szó a nagyobbik legendában, hanem azt, hogy annak „szerves kiegészítő részé”-ben, azaz Hartvik utolsó fejezetei egyikében szerepel. Abban pedig már egyértelműen Varjú téved, amikor azt állítja, hogy e László király uralmára vonatkozó, *tunc* szót tartalmazó és ennél fogva 1095 utáni keletkezést feltételező kifejezés „benne van a csakugyan 1095 után írt kis legendában és innen átvéve Hartvik életiratában”. A valóság az – ezt Erdélyi tudja jól és nem Varjú –, hogy a *tunc* szó ebben a szöveghagyományban kizárólag Hartvik záró részében fordul elő (433, 50), s az nem a kisebbik legendából való átvétel.

A nagyobbik legenda keletkezéséhez szembe kellett néznie Varjúnak azzal a feltevessel is, hogy legenda maior nem fejeződik be Istvánnak halálos ágyán tett végrendelete leírásánál; ha ugyanis a Hartvik záró részeként megőrzött szöveg tényleg a nagyobbik legendából való, akkor a legenda maior nemcsak Szent István haláláról, hanem annak szentté avatásáról, illetve a szentté avatást követően a szent jobb feltatálásáról is beszámolt, azaz mindenképpen évekkel 1083 után kellett íródnia. Varjú, aki könyvében közzétette a nagyobbik legendának a frissen felfedezett Ernst-féle kódexben található szövegét, perdöntőnek tekinti ennek szöveghagyományát. Mivel e kódexben is István végrendelete közepén marad abba a szöveg (már pedig ez XII. századi kódex), Varjú arra a megállapításra jut: „Itt bizony nincs más

⁶ ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyar művelődéstörténet II. A keresztény társadalom megszervezése. Kolozsvár 1918. 10–11., 6.

hátra, mint elhinni, hogy a nagy legenda mindig épp olyan csonka (vagy épp olyan teljes) volt, mint aminőnek ismerjük". Varjúnak eszébe jutott az, ami eddig „senkinek sem jutott eszébe, hogy hátha mégis ott és úgy fejezte be a legendaíró a munkáját, ahogy az ránk maradt. Inkább mindenféle lehetetlen föltevésekbe bonyolódtak a kutatók, mintsem az egyszerű és kézenfekvő megoldást keressék". Márpedig ha a jelenleg ismert szövegű nagyobbik legenda a teljes legendaszöveget jelenti, „ebből két dolog már világos. Az egyik, hogy a nagy legenda nem csonka, hanem csupán annyit tartalmaz, amennyit 1083 előtt tudni lehetett. A másik az elsőből folyik: a nagy legenda 1083 előtt íródott, amikor a szent király sírja még nem volt felkutatva és in terra latuit". Eszerint a nagyobbik legenda István szentté avatását előkészítő, előzetesen megírt életrajz feladatkörét töltötte be. Mivel ezt csakis a szentté avatást elhatározó király, azaz László rendeletére írhatták, „legendánk íratási idejét tehát 1077 és 1083 között kell keresnünk”.⁷

Varjú Elemér – sajátos módon – számításon kívül hagyta azt a szintén „egyszerű és kézenfekvő megoldást”, hogy a nagyobbik legenda szövege már azt megelőzően megcsonkulhatott, mielőtt a XII. században az Ernst-féle kódexben a kisebbik legendával együtt lemásolták volna. Mert legyen bármennyire is korai az Ernst-féle kódex, a nagyobbik legendának nem autográf, hanem csak apográf kézírata, s az autográf kézírattól legalábbis néhány évtized választja el. Annál inkább el kell csodálkoznunk e lehetőség figyelmen kívül hagyásán, mivel maga Varjú Elemér írja le e szavakat: az eredeti és a ma ismert legendaszövegek között „feltételezhető még egy vagy több közbeeső másolat is. Hartvik a XII. sz. elején bizonyosan romlatlan példányt használt”. Nagy jelentőséget tulajdonít Varjú annak, hogy az Ernst-kódexben a nagyobbik legenda „EXPLICIT-tel végződik, ami a többiektől [ti. a többi kódexből] azért hiányzik, miután ezekben már a két [ti. a nagyobbik és a kisebbik] legenda véglegesen összeforrottnak tekinthető”.⁸ Elmulaszt azonban Varjú megjegyezni egy fontos dolgot: az Ernst-kódexben EXPLICIT után más kéz írásával az következő: *liber primus. Incipit liber secundus*,⁹ vagyis hogy az Ernst-kódex írásakor már a két legendát úgy tekintették, mint egyazon tárgy két könyvét, vagyis úton volt a nagyobbik és a kisebbik legenda, ez a két szuverén írói alkotás egy „véglegesen összeforrott” állapot felé, amelyet a későbbi korú kódexek tükröznek.

⁷ VARJÚ ELEMÉR: *Legendae sancti regis Stephani. Szent István király legendái*. Bp. 1928. 83–89.

⁸ Uo. 106., 107.

⁹ Uo. facsimile, I. még SRH. II. 392., 393.

Bartoniék Emma mintaszerű kritikai szövegkiadásához írott latin nyelvű bevezető tanulmányában világosan leszögezte: Hartvik a nagyobbik és a kisebbik István-legenda szövegét őrző négy kódex – a XII. század második feléből való Budapesti (régábbi nevén Ernst-féle), a XIII. század első feléből származó Heiligenkreuzi és Lilienfeldi, valamint a XV. századi Melki – egyikét sem használhatta, mivel egyikkel sem egyezik meg.¹⁰ Azaz nem tudjuk, hogy Hartvik előtt milyen szövegű nagyobbik legenda feküdt. Még pontosabban: erre nem a kézirati hagyományból, hanem a nagyobbik legendát felhasználó Hartvik szövegéből tudunk következtetni.

Még súlyosabb hibát követett el Varjú akkor, amikor – nem fedezve fel, hogy a szöveghagyomány vizsgálata során a kéziratok állapotánál fontosabb a kéziratokban megőrzött szövegek vizsgálata – szinte szót sem vesztegetett a Mátyás Flórián által közel hét oldalon összeállított, szövegekre építő stílus-párhuzamokra. Elintézte az egészet egy *ex cathedra* tett kijelentéssel: a Hartvik-féle legenda záró részét „mindenáron a nagy legendára akarták rákapcsolni a kérdéssel foglalkozó s Mátyás Flórián érvei által megvesztegetett kutatóink”. Varjú kísérletet sem tett Mátyás Flórián érvei cáfolatára, vagy ennek híján legalább bizonyító erejük súlyának leszállítására. Sőt, egy ponton maga is súlyos tárgyi tévedést követett el a nagyobbik legenda végét illetően. Így ír: „A nagy legendát abban az alakban, amint azt ismerjük, általában megcsonkítottak tartották egyszerűen azért, mert Szt. István halálával vége van”.¹¹ A nagyobbik legenda azonban nem István halálával ér véget, hanem István halálos ágyánál, a király szavait *oratio obliqua*ként közlő végrendelet kellős közepén. Fontos leszögezni: a nagyobbik legendában István halála nincs leírva (amiből persze nem szabad arra következtetnünk, hogy 1038 nyárvége, azaz István halála előtt íródott).

Varjú Elemér itt röviden vázolt eredményei egészen napjainkig megszabták a kutatás menetét, és megfellebbezhetetlen igazságoknak számítottak. Pl. Tóth Zoltán is elutasította Varjú Elemér nyomán azt a lehetőséget, hogy a nagyobbik legenda csonka lenne, s Mátyás Flórián azon eljárását, hogy a legenda maiort Hartvik alapján kiegészítette, felesleges, sőt „egyenesen tarthatatlan” értelmezésnek minősítette, hitet téve egyszersmind a nagyobbik legenda 1083 előtti keletkezése mellett.¹² Horváth János (az ifjabb) a legenda maior keletkezési idejét illetően

¹⁰ SRH. II. 369–371.

¹¹ VARJÚ ELEMÉR: i. m. 86.

¹² TÓTH ZOLTÁN: A Hartvik-legenda kritikájához (A szt. korona eredetkérdése). Bp. 1942.

ekként foglalt állást: „Varjú Elemér érvelését tartjuk a legvalószínűbbnek”, azaz e legenda „1077 táján íratott”.¹³ Ugyancsak Varjú nézetei kaptak visszhangot az elmúlt évtizedek összefoglaló irodalomtörténeti és történeti szintéziseiben.¹⁴ Szintén Varjú Elemérre hivatkozva állapította meg Csóka J. Lajos, hogy Szt. István első életrajza „még minden bizonnyal a szenttéavatás (1083) előtt készült, mert arról még egyáltalán nem emlékezett meg”. Ám Csóka felfigyelt arra, ha megoldást nem is javasolt, hogy e legendában „egy teljes életrajz szempontjából a szerkesztés tökéletlennek, a tartalom hiányosnak látszik. Ez a legvilágosabban a legenda befejezésében tűnik elénk ... A szerző ... Szt. István haláláról és temetéséről már nem emlékezett meg – idő, kedv hiánya vagy valami más gátló körülmény következtében-e, nem tudjuk. A műnek ez a tökéletlen befejezése, úgy látszik, már a kortársaknak is feltűnt. Azt hisszük, hogy a mi szerzőnkre is vonatkoztathatjuk *Szt. István kisebbik legendájának* azt a rosszalló megjegyzését, hogy »ostoba dolog kievezni a tengerre, ha az ember nem tud visszatérni a kikötőbe«”.¹⁵ Immár olyan erős volt az 1960-as években Varjú Elemér kutatási eredményeinek hatása, hogy Csóka J. Lajos a „tökéletlen befejezés” magyarázataként még csak említést sem tett arról: nem zárható ki, hogy a nagyobbik legenda szövege megcsonkult, s ha a kisebbik legenda utalása valóban erre vonatkoznék, akkor egy példánya már mindenesetre Kálmán korában csonka lehetett. Az elmúlt években készült munkák is Varjú Elemér elméletének töretlen hatását tanúsítják,¹⁶ egyedül Richard Pražák dolgozatai említhetők kivételképpen. Egyfelől ugyan „többé-kevésbé vitathatatlan”-nak ítélte, hogy a nagyobbik legenda, mivel „István király szentté avatásának előkészítését szolgálta”, az 1077–1083 közti években készült. Másfelől azonban hangot adott azon gondjának is, hogy „e legendában – bizonyított kanonizációs funkciója ellenére – nem esik szó a szent haláláról, temetéséről és kultuszáról, amint az hasonló esetekben rendszerint lenni szokott”. E rejtély legvalószínűbb magyarázatául – Szabó Károly múlt

¹³ HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 137.

¹⁴ KLANICZAY TIBOR: *in*: A magyar irodalom története I. Bp. 1964. 60.; GYÖRFFY GYÖRGY: *in*: Magyarország története I. 2. Bp. 1984. 911., 1005.

¹⁵ CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 117., 118.

¹⁶ ÉRSZEGI GÉZA: i. m. 187.; KLANICZAY GÁBOR: Szent István legendái a középkorban. *In*: GLATZ FERENC – KARDOS JÓZSEF (szerk.): Szent István és kora. Bp. 1988. 193. Magunk sem képeztünk kivételt: KRISTÓ GYULA: Magyarország története 895–1301. Egyetemi jegyzet. Bp. 1984. 117–118.

századi munkája nyomán – arra a következtetésre jutott, hogy a ma ismert másolatok nem a teljes művet tartalmazzák, s feltételezése szerint „a legenda szövegének zárórésze még azt megelőzően elveszett, hogy első másolatainak elkészítésére rendelkezés született volna”.¹⁷

A nagyobbik és a Hartvik-féle legenda szövegkapcsolatának megítélése szempontjából nem haszon nélküli, ha – akár csak magyar fordításban is – idézzük azt a helyet, ahol véget ér a legenda maior, illetve ahol az ott abbahagyott (megszakadt?) szöveget Hartvik legendája tovább folytatja. Eszerint a halálos ágyán fekvő István

[nagyobbik és Hartvik-féle legenda:]

„előszólította a püspököket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait; először megtárgyalta velük, hogy

[nagyobbik legenda:]

helyette a Velencében született Pétert, nővéreinek fiát választják királynak, akit már korábban magához hívatott, és seregének vezérévé nevezett ki.

Majd atyailag intette őket, hogy őrizzék meg az igaz hitet,

[Hartvik-féle legenda:]

kit válasszanak helyette királynak.

amelyet (*quam*) elnyertek; hogy az igazságot szeressék, az égi szeretet láncait kedveljék, gyakorolják a szeretetet, az alázatossággal törődjenek, de mindenekelőtt a kereszténység zsenge ültetvényén csőszködjenek” (392, 33; 431, 48).

Első pillanatra világos, hogy Hartvik logikai vagy nyelvtani törés nélkül folytatja a nagyobbik legendából átvett szöveget. Hasonló itt is a helyzet, mint a Képes Krónika kódexe szövegének 1330. évi esemény elmondása során úgyszintén

¹⁷ RICHARD PRAŽÁK: A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről. Történelmi Szemle 1982. 444–445. L. hasonlóan: Legendy a kroniky koruny uherské. Praha 1988. 74–75. THOMAS VON BOGYAY (in: Die heiligen Könige. Ungarns Geschichtsschreiber 1. Graz–Wien–Köln 1976. 26.) szerint a nagyobbik legenda 1077 körül keletkezett, fejezet közben hirtelen megszakad; Hartvik ennek egy, ma már nem létező példányát használta, s azt legnagyobb részében, esetleg teljesen kiírta.

mondat közben történt megcsonkulása esetén. Ám míg ott egy „quatenus” kötőszó¹⁸ után marad abba a szöveg, s ez a körülmény minden vitán felül állóan hívja fel a figyelmet a kézirat megszakadására, addig a nagyobbik legenda idézett példája nem ennyire egyértelműen jelzi a kézirati hagyomány erőszakos megcsonkultságát. Abban is analógnak kell tekintenünk a helyzetet, hogy míg a „quatenus” szónál nem csupán magának a Képes Krónika kódexének szövege szakad meg, hanem több más olyan kódex is, amelyet arról a csonkult kézitról másoltak, amely a Képes Krónika kódexének is mintájául szolgált, akad a krónikacsáládnak egy kódexe, amely logikai és nyelvtani törés nélkül folytatja a „quatenus” szónál megszakadt szöveget. Esetünkben tehát a Budapesti (Ernst-féle), a Heiligenkreuzi, a Lilienfeldi és a Melki kódex egyaránt már egy megcsonkult szövegű nagyobbik legendáról készítette másolatát (a megcsonkulásnak – a Budapesti kódex korából adódóan – legkésőbbben a XII. század közepén meg kellett történnie), míg Hartviknak a XII. század elején a nagyobbik legenda olyan szövege állt még rendelkezésre, amely nem szakadt meg a „quam” kötőszó előtt, amely Hartvik jelenlegi szövegében a nagyobbik legendától független megfogalmazású, a legendát záró rész első szava, hanem tovább haladt az események elmondásában a Szent István-i végrendelet közepénél.

Ha elvetjük – és a legteljesebb joggal vetjük el – azt a lehetőséget, hogy a nagyobbik legenda azért nem szól István király haláláról, mert politikai végrendelete és halála közti időben, azaz 1038-ban vagy azt megelőzően készült, akkor mérlegelnünk kell Varjú Elemér azon feltevését is, hogy vajon István halálának megemlézése nélkül készülhetett-e egy legenda 1077 és 1083 között. Varjú Elemér teátrális módon ekként fogalmaz: „Mit írhatott tehát Szt. István temetkezéséről, sírjáról s az annál végbement dolgokról az, aki 1083 előtt ha csak egy évvel is megírta első uralkodónk életét? – *Semmit.*”¹⁹ E megállapítás többszörösen valószínűtlen dolgokat tartalmaz, illetve valós dolgokat nem tartalmaz. Egyfelől mélységes hallgatással mellőzi, hogy a nagyobbik legenda István haláláról sem ad hírt, s csak a temetkezés, valamint a sírjánál történt csodák elmaradása miatt mentegeti a szerzőt. Másfelől viszont ha a nagyobbik legenda tényleg (mondjuk) 1082-ben íródott azzal a – Varjú Elemér által megfogalmazott – céllal, hogy a szentté avatáshoz szolgáltasson érveket, bizony éppenséggel nem ártott volna a temetkezésre és a sírjánál történt esetleges csodákra kiterjeszkednie, mert ezek híján éppen eredeti rendeltetésének felelt volna meg kevésbé.

¹⁸ Képes Krónika. Facsimile kiadás. Bp. 1987. L. még SRH. I. 500.

¹⁹ VARJÚ ELEMÉR: i. m. 88.

A nagyobbik legenda véleményünk szerint aligha keletkezhetett az 1038 és 1083 közti 45 év alatt. Ezt a Kálmán király korában íródott kisebbik legenda, illetve a Hartvik-féle legenda – a jelenleg uralkodó nézet szerint Hartviknak tulajdonítható – záró része egyaránt sejteti. Az előbbi forrásban arról olvasunk ugyanis, hogy István teste, „e szerfölött gazdag kincs a földben lappangott (*latuit*), és a halandók tudomása elől elrejtve (*occultus*), egyedül az Úr szeme előtt mutatkozott” (399, 21). Az utóbbi szerint „a boldog test ugyanazon a helyen negyvenöt évig nyugodott, csodás és titkos (*secreto*) rendelkezéséből” Istennek (432, 49). Amennyiben pedig István szentté avatása nem pápai előzetes jóváhagyással, hanem László király kezdeményezésére történt,²⁰ abban az esetben a legkevésbé sem helyénvaló István esetében Varjú Elemérnek arra hivatkoznia: „a beatificatio szabályainak kialakulása után egyenesen elő volt írva, hogy a benyújtandó kérelemhez az avatandó szent életének leírása csatolandó”, s egyenesen megtévesztő Varjúnak analóg példaként azt említenie, hogy Árpád-házi Boldog Margit esetében – az 1270-es években! – még egy vizsgáló bizottságot is kiküldtek az életírat megszerkesztéséhez. Így aligha állhat helyt azon végső megállapítása is, hogy „ilyen előzetesen megírt életrajzot bírnak mi Szt. István nagyobbik legendájában”.²¹

A fentiek alapján hajlunk annak feltételezésére, hogy a nagyobbik legenda jelenlegi formájában csonka, eredeti szövegállaga 1083 után íródott, s Hartvik a XII. század elején a még megcsonkulatlan, eredeti legenda-szöveget használta, amelynek – 1083 utáni keletkezés esetén – tartalmaznia kellett(?) a Szent István király haláláról, eltemetéséről, a sírjánál történt csodákról szóló beszámolót. S mivel Hartvik a fentebb idézett passzus „quam” kötőszavával kezdődően törés nélkül folytatja a nagyobbik legendából származó szöveget, feltehető, hogy a nagyobbik legenda eredeti szövegének végét a Hartvik-féle legenda záró része őrizte meg. (Nem zárható azonban ki, hogy e szövegegységben egyes „betétek” Hartvik önálló toldásai. Ezek esetleges kiszűrése további vizsgálatokat igényel.) Eszerint a nagyobbik legenda eredeti szövegállománya nem azonos a jelenlegi, megcsonkult szöveggel, hanem az életpályát teljes „futamában” bemutatta. Ennek a nagyobbik legendának lehetett eredetileg része mindaz, amit ma a Hartvik-legendában István

²⁰ KARÁCSONYI JÁNOS: Kik voltak az első érsekek? Századok 1892. 131–136.; MÁTYÁS FLÓRIÁN: Szent István király kanonizációja. Századok 1895. 218–225., 318–328. Vö. PAULER GYULA: i. m. Századok 1892. 292–293.; PAULER GYULA: Szent István király kanonizációja (Válaszul Mátyás Flóriánnak). Századok 1895. 354–357.

²¹ VARJÚ ELEMÉR: i. m. 88.

halálára, eltemetésére, szentté avatására és a sírjánál történt csodákra vonatkozóan találunk.

Hogy feltevésünket bizonyíthassuk, lényegében csak a szövegekre támaszkodhatunk. Ha a nagyobbik legenda jelenleg ismert (Varjú Elemér nyomán teljesnek és csorbíthatatlannak hitt) szövegállományát és a Hartvik-féle legenda záró részét (azaz a fentebb idézett „quam” kötőszótól a legenda végét alkotó „Amen”-ig terjedő szöveget) olyan stiláris és nyelvi sajátosságok jellemzik, amelyek azonos szerző keze nyomára vallanak, ez gyámolíthatja azt a feltevést, hogy a Hartvik-legenda e záró része a nagyobbik legendából való, annak szerzőjétől származik. Az alábbi szövegpárhuzamok jelentős részét, továbbá az általunk nem említett, egyes szavakra vagy szókapcsolatokra szorítókozó megfeleléseket már Mátyás Flórián összeállította.²² Tekintettel azonban arra, hogy hozunk többletet Mátyáshoz képest, illetve hogy Mátyás a Hartvik-féle legenda záró részét az egymásra következő szavak (szókapcsolatok) sorrendjében tette vizsgálat tárgyává és nem tematikus csoportosításban, alábbi összeállításunk aligha ítélné feleslegesnek.

A nagyobbik legendában István kétszer fohászkodik Szűz Máriához, egyik alkalommal a szegények meglátogatását követően, másszor a német támadást megelőzően. Az egyik esetben „égi királynő” (*regina celestis*), a másik esetben „világnak úrnője” (*domina mundi*) a megszólítás (387, 29; 390, 31). A Hartvik-legenda záró részében ugyancsak olvashatunk a királynak egy, Máriához intézett könyörgéséről, amikor a szentegyházat, az országot és saját lelkét Mária oltalmára bízta. A megszólítás e helyütt „ég királynője, e világ jeles újjászervezője” (*regina celi, reparatrix inclita mundi*) (431, 48–49). A nagyobbik legenda említi, hogy István Fehérvárott bazilikát (*basilicam*) kezdett építeni (*construere cepit*) (385, 28). Az építkezés kezdetének hangoztatása akkor nyer igazán értelmet, ha a Hartvik-féle legenda záró részében (vagyis feltételezésünk szerint az építkezés kezdetéről beszámoló nagyobbik legenda befejező passzusában) ezt olvassuk: az István király által épített (*constructa*) bazilika (*basilica*) még halálakor sem volt felszentelve (432, 49). Székesfehérvárat egyébként mind a nagyobbik legenda (385, 28), mind a Hartvik-féle legenda záró része (432, 49) „királyi székhely”-nek (*regalis sedis civitas*, illetve *sedes regalis*) nevezi.

Hosszabb-rövidebb szövegpárhuzamok mutathatók ki a vizsgált két szövegegység között:

²² M. FLORIANUS: i. m. 156–162.

nagyobbik legenda:

„Egyetlen vendég vagy zarándok (*peregrinus*) sem távozott tőle szomorúan ... A szűkölködők (*egenorum*) felsegítésére mindennapos (*cotidianas*) állandó költséget határozott meg ..., Krisztus híveinek lábát (*pedibus*) mosogatva, a szegények szívébe alamizsnát (*elemosinis*) dugva ..., fogván egy Isten ajándékával teli erszényt (*sacculum*)” (387, 29).

Hartvik-legenda:

„Segítséget nyújtott a szűkölködőknek (*in necessitate positis*) ..., a zarándokoknak (*peregrinis*) ruhát és szállást juttatott ..., az Úr vacsoráját és parancsát a szegények (*egenorum*) lába (*pedibus*) mosására naponta (*cotidie*) megismételte, alamizsnáját (*elemosinas*) ... saját erszényének (*saculis*) költségéből vetette” (439, 53).

Összeceang a fenti párhuzammal az alábbi szövegmegfelelés:

Günther szerzetes a királyi kincseskamra tartalmát „zarándokok (*peregrinis*), szűkölködők (*egenis*), szenvedők (*indigenis*), özvegyek és árvák (*viduis et orphanis*), klastromok és templomok (*cenobiis et ecclesiis*) között kiosztotta” (388, 30).

István király „az özvegyek és árvák (*viduarum et orphanorum*) nyomorúságát és szükségét (*indigentias*) sajátjának tekintette” (439, 53).

Nem haszon nélküli utalni arra, hogy a klastrom jelölésére a *cenobium* szó Hartvik záró részében (439, 53) éppen úgy előfordul, miként a nagyobbik legendában is számos további helyen (383, 26; 383, 27; 386, 28; 391, 32). Az alamizsna szó a fenti szövegpárhuzamon túl szintén fellelhető mind a nagyobbik legendában (382, 26; 391, 32), mind a Hartvik-féle legenda záró részében (433, 50: *helemosinis* alakban). Az „özvegyek és árvák” (*vidue et orphanis*) szókapcsolat, amelynek szövegpárhuzamát a két forrás között már láttuk, a nagyobbik legenda más helyein is előjön (384, 27; 391, 32), az utóbbi esetben a zarándok szóval bővülve (*peregrinis, viduis, orphanis*) a Hartviknál olvasható sorrendben (*peregrinis, viduarum et orphanorum*) (439, 53).

Teljes megfelelést figyelhetünk meg a két kútfő között a társadalmi terminológiában: a főemberek mindkét vizsgált szövegben *primatesként* (381, 25; 384, 27; illetve 431, 49; 433, 50), *principesként* (378, 23; 381, 25; 389, 31; illetve 436, 51) fordulnak elő, egy-egy alkalommal pedig *comesként* (384, 27; illetve 431, 49) említik őket. Különösen fontos az a megfelelés, hogy mind a nagyobbik legenda, mind a Hartvik-féle legenda záró része egy-egy helyütt *primi* névvel illeti az előkelőket. Az előbbi szerint a halálát érző István király „előszólította a püspö-

köket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait (*primis*)" (392, 33), az utóbbi viszont László királyról írja hasonló módon, hogy „a püspököket és Magyarorszag első embereit (*primis*) csakhamar összehívatta" (439, 53). A társadalom széles tömegeit, a népet mindkét forrás a *populus* (384, 27; illetve 431, 49; 436, 51), valamint a *plebs* (381, 25; illetve 435, 50) szavakkal jelöli, a szolgákat – valóságos vagy hitéleti jelentésben – *famulus*nak (385, 27; illetve 436, 51; 438, 52) írja.

Számos párhuzam mutatható ki az egyházi élet szókincsében is. Krisztust gyakran Üdvözítőként (*Salvator*) említik (378, 23; 379, 24; 387, 29; 389, 30; illetve 435, 50). Méltán állítható párhuzamba a következő két hely is:

nagyobbik legenda:

István „előszóltotta ... palotájának Krisztus nevét dicsőítő (*de Christi nomine gloriantibus*) nagyjait" (392, 33).

Hartvik-legenda:

Az emberek „dicsőítő kiáltásokkal magasztalták Krisztus nevét (*Christi nomen ... glorificaverunt*)" (435, 51).

A mennybéliek mindkét szövegben mint *supemi cives* szerepelnek (391, 32; illetve 440, 53). A különböző funkciókat betöltő pápai levelek közül a nagyobbik legenda azt, amely István királlyá kenésével volt kapcsolatos, az apostoli áldás levelének (*benedictionis apostolice litteris*) (384, 27), a Hartvik-legenda pedig a szentté avatást elrendelő pápai iratot apostoli levélnek (*apostolicis litteris*) nevezi (433, 49). Használja mindkét forrás a papság jelölésére a *clerus* szót (384, 27; illetve 431, 49). A „rendeltetés ideje” a nagyobbik legendában mint *tempus ... predestinationis* (378, 23), Hartviknál mint *tempus predestinatum* (432, 49) bukkan elő. Gyakran hivatkozik a nagyobbik legenda az újszövetségi szövegekre ekként: „az evangéliumban (*in evangelio*) mondott szavak” (379, 24), „az övéi és mások lábát az evangélium szerint (*secundum evangelium*)” mosta (383, 26), „lelkének hívő látásával látta meg az evangéliumban (*ex evangelio*)” (387, 29). Hasonló eljárást követ a Hartvik-legenda záró része is: „evangéliumi mondás (*evangelicum*)” (435, 50), „ezért mondja az igazság az evangéliumban (*in evangelio*)” (439, 53). Mindkét forrásban előfordul a ritkán és gyakrabban használt latin szavak közül – a felsorolás teljességének igénye nélkül – a *paraclitus* (377, 23; 382, 26; illetve 433, 50: minden esetben a Szentlélek ’vigasztaló’ jelzőjeként), a *patrocinium* (382, 26; illetve 431, 49; mindkét alkalommal ’oltalom’ jelentésben), a *beneficium* (386, 29; 387, 29; illetve 436, 51; 438, 52; ’jótétemény’ jelentésben), az *unctio* (384, 27; illetve 431, 49; ’kenet’ értelemben), a *beatitudo* (381, 25; illetve 432, 49; ’boldogság’ jelentésben) stb.

Természetesen szó sincs arról, hogy a stíluskülönbségek abszolút értelemben elhatárolnák a nagyobbik legenda és a Hartvik-féle legenda bizonyosan Hartviktól származó szövegét. Annak igazolására, hogy szövegpárhuzamok mutathatók ki e két különböző szerző által írt munka között, két példát idézünk. Az apostoli szentszék neve a nagyobbik legendában *Romana sedes apostolica* (383, 26), a Hartvik-legenda záró (tehát általunk a nagyobbik legenda írójának tulajdonított) részében *Romana sedes* (433, 49), míg Hartvik önálló fogalmazatában *apostolica sedes* (414, 39). A biblikus előképre (Ps. 143, 12: *novellae plantationes*) visszamennő „zsenge ültetvény” kifejezés a nagyobbik legendában „a kereszténység zsenge ültetvénye”-ként (*novella plantatio christianitatis*) (381, 25; 390, 31) szerepel, a Hartvik-legenda azon részében, amelyet a nagyobbik legenda írója által készítettnek gondolunk, a szórendtől eltekintve azonos formában (*novella christianitatis plantatio*) kerül elő (431, 48), míg Hartvik önálló részében „zsenge kereszténység”-ről (*novella christianitas*) olvashatunk (412, 39). E párhuzamok ellenére is úgy véljük: jogosult arra az álláspontra helyezkednünk, hogy a Hartvik-legenda záró részét, amely István végakarataráról, haláláról, szentté avatásáról és az annak kapcsán történt csodákról szól, túlnyomórészt a nagyobbik legenda szerzőjének tulajdonítsuk, és a nagyobbik legenda eredeti szövegállományába tartozónak tekintsük, s ennek alapján a nagyobbik legenda keletkezését István szentté avatása, azaz az 1083 utáni évekre tegyük. Mivel azonban az általunk Hartviktól elvitatott és a nagyobbik legenda szövegállományához kapcsolt részben arról is olvashatunk a szentté avatás kapcsán, hogy László király igazgatta akkoriban (*tunc*) az államot (433, 50), ez a mozzanat a nagyobbik legenda keletkezésének idejét – hacsak nem Hartvik által eszközölt beszúrásról van szó – Kálmán király idejére utalja, vagyis annak a királynak az uralkodási idejére, amikor – a nagyobbik legendát követően – a kisebbik István-legenda és a Hartvik-féle legenda is íródott. A megpezsdült Kálmán kori irodalmi élet²³ termései közé tehát a kisebbik és a Hartvik-féle István-legendán, a Kálmán törvényeit tartalmazó, Albericus által szerkesztett I. törvénykönyvön és egy krónikaszerkesztményen kívül immár feltételelesen a nagyobbik István-legendát is oda kell számítanunk.

Ha fenti felvetésünk megállja a helyét, Hartvik legendájának a nagyobbik, illetve a kisebbik legendával szemben mutatkozó többlete, azaz Hartvik püspök önálló fogalmazata – természetesen csak a hosszabb szövegegységekre szorítkozva – hat „betétet” foglal magában. Ezek a következők:

²³ KRISTÓ GYULA: i. m. 117–119.

1. a bevezetés, amelyből kiderül, hogy Hartvik „királyi parancsra” (*regali precepto*) készítette el munkáját (401, 34).
2. István első vértanú megjelenése István vajúdó anyjának, amely „betétben” a protomártír szájából hangzik el a megszületendő Szent Istvánra vonatkozóan az a kulcsfontosságú mondat, hogy „e nemzetségben először [neki] jár korona és királyság (*cui primo in hac gente corona debetur et regnum*)” (406, 36).
3. egy újabb látomás, amelyben Isten küldötte figyelmezteti a pápát: a koronát ne a lengyel fejedelemnek, hanem a magyar Istvánnak adja (413–414, 39–40).
4. Sebestyén esztergomi érsek vaksága miatt a kalocsai püspökből esztergomi érsekké tett Ascricus kalocsai püspök érseki paláستtal tér vissza Kalocsára, miután Sebestyén visszanyerte látását (416–417, 41).
5. A székesfehérvári bazilika kivételes helyzetének leírása (418, 41–42).
6. A szent király ájtatosságát bizonyító, levegőbe emelkedő sátor története (425, 45).

Miután Hartvik kifejezetten királyi parancsra készítette el legendáját, bizonyosra kell vennünk: a betűvetéshez értő, könyveket olvasó Kálmán királyt az addig készült egyik István-legenda (sem a nagyobbik, sem a kisebbik) nem elégíthette ki maradéktalanul. Ha ez nem így lenne, aligha adott volna megbízást Hartvik püspöknek egy újabb, rövid néhány éven belül immár a harmadik István-legenda megírására. Mivel azonban jól tudjuk, hogy Hartvik legendájának nagyobbik – új feltevésünk értelmében egyenesen túlnyomó – részét a nagyobbik és a kisebbik legenda szövegének úgyszólván szó szerinti átvételével alkotta meg, Kálmán király elvárásainak irányai csakis a Hartvik által önállóan fogalmazott, fentebb a 2–6. számmal jelölt „betétekben” érhetők tetten.

Úgy véljük, Kálmán király három vonatkozásban kívánt egyértelmű állásfoglalást Hartviktól. Az alábbiakban ezeket tesszük egyenként mérlegre.

1. Kálmán király, bár a Hartviknak szóló megbízás megadásakor már két István-legenda is tárgyalta Szent István életét, úgy ítélhette meg, hogy azok nem hangsúlyozzák kellően István kiválasztottságát. Hartvik ennek a feladatnak a fentebb, a 2., a 3. és a 6. szám alatt említett „betét” megírásával tett eleget, ezek mindegyike égi hatalmak révén még születése előtt, illetve életében bizonyítja István elhivatottságát, kiválasztottságát. Miért volt fontos Kálmán számára, hogy újabb István-legenda íratásával emelje ki István életszentségét? Bizonyosra vehető, hogy – bár I. Andrástól kezdve több magyar uralkodó tekintette hatalma kútfejének István országlását²⁴ – Kálmán volt az első magyar uralkodó, aki emberileg is, politikailag

²⁴ GERICS JÓZSEF: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája. Magyar Könyvszemle 1982. 311–312.

is, a hitélet területén is teljesen azonosulni tudott Istvánnal. Ne feledjük: míg I. András óta a Szent István által megvakított Vazul fiai (I. András, I. Béla), majd unokái (Salamon, I. Géza, I. László) ültek a magyar trónon, Kálmán már egy új nemzedék képviselőjeként dédunokája volt Vazulnak. Így számára a dédapát megvakító, annak fiait száműzetésbe taszító István király immár kellő történelmi megszűnésbe került, s a családi sérelem motívumai egyre kevésbé indokolták a személye iránti fenntartást. Az Istvánt szentté avató I. Lászlót sem kötötte már számottevően ez a körülmény, Kálmán esetében azonban az István személyiségével és politikájával való *tudatos* azonosulási szándék félreismerhetetlen jelei mutatkoznak meg. Kálmán I. törvénykönyvének bevezetésében nyíltan fordul párhuzamként Szent Istvánhoz, vállalva azt, hogy ha a nagy előd volt az alapító (*fundator*), akkor ő, Kálmán király a továbbépítő (*superedificator*), s ha a szent király „a hitetlenek lerontója volt, s a törvény ellenőrzője az áthágókkal szemben”, akkor ő, Kálmán „már a helyes életet követő híveknek a támogatója a megigazulásban”.²⁵ Nem kétséges, hogy Kálmán Szent István nem csupán vérségi, hanem politikai örökösének tekintette magát. Ez nyilvánul meg abban is, hogy egyik fiának – a későbbi II. István királynak – a nagy előd nevét adta, s ezzel egy évszázad után újra felélesztette a dinasztiában az István név divatját. Az is sokatmondó, hogy ugyancsak Kálmán király az első a magyar uralkodók sorából, aki magát Székesfehérvárra, Szent István király mellé temettette el, ugyancsak sokáig követett gyakorlat alapjait vetve meg ezáltal.²⁶

2. Félreismerhetetlen Hartvik azon törekvése, hogy következetesen érvényt szerezzen azon álláspontjának (s nyilván a legenda megírására megbízást adó Kálmán király álláspontjának): a magyar történelemben a minőségileg új szakasz Szent István megkoronázásával kezdődött. Ennek érdekében a nagyobbik legenda Gézára vonatkoztatott „királysága” (*regnum suum*) (379, 24) szavát „fejedelemségre” (*ducatum suum*) (404, 35) cseréli fel. Elhagyja a kisebbik legenda Gézát illető „király” (*rex*) (394, 17) minősítését. Ugyancsak a kisebbik legenda Veszprémet a Koppány-lázadás idejére, 997-re érvényesen királyi székhelynek (*regalis accessus et conversatio*) (395, 18) minősíti, ezzel szemben Hartvik ugyanezen leírásban a fejedelmi lakhely (*ducalis accessus conversatio*) (408, 37) kifejezést használja. Fentebb idéztük Hartvik azon kulcsfontosságú mondatát, hogy Szent Istvánnak jár „e nemzetség-

²⁵ ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904. 183. Magyar fordítását SZILÁGYI LORÁND tollából I. LEDERER EMMA (szerk.): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. 1000-től 1526-ig. Bp. 1964. 47.

²⁶ ENGEL PÁL: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. Századok 1987. 613–626.

ben (*in gente*) először (*primo*) korona és királyság" (406, 36). Ennek a hartviki felfogásnak a gyökerei megtalálhatók II. Orbán pápának 1096. július 29-én Kálmán királyhoz intézett levelében. A római főpap itt így írt a magyar uralkodónak: „Emlékezzék Vitézséged Istvánra, a kegyes fejedelemre, aki nemzetségedből (*generis*) elsőnek (*primus*) vette át a római apostoli szentegyháztól a hit vallását és kiérdemelte a királyi méltóságot”.²⁷ A nyilvánvaló gondolati – sőt, talán szövegszerű – párhuzamon túl az is kétségtelen: maga II. Orbán pápa hívta fel a frissen és nem akadályok nélkül trónra került Kálmán²⁸ figyelmét arra, hogy politikájában István követőjeként cselekedjék. Ami Hartvik idézett, kulcsfontosságú kijelentését illeti, már Karácsonyi János utalt arra: e felfogás szerint „Magyarország csak akkor lesz királyság, ha a koronát fejedelemre fejére teszik, mert első a »corona« s azután jön a »regnum«”.²⁹ Nos, Hartvik álláspontja alapján István e koronát a pápától kapta, az új korszak hathatós pápai közreműködéssel indult el Magyarországon, mégha különböző módokon (István apostol voltának hangoztatásával, a két jog hangoztatásával) bizonyos antigregoriánus szemlélet is hatja át a Hartvik-féle legendát.³⁰ Ez az állásfoglalás a XII. század elején, amikor a Hartvik-legenda készült, kettős szerepet töltött be. Egyrészt belföldön a hatalomra nyíltan törő Álmos ellen irányult, aki nem nyerte el a királyi *coronát*, mindössze hercegi diadémot kapott, külpolitikai vonatkozásban pedig egyszerre szolgált pápapárti állásfoglalásul az investitúraharcban a császár ellen, ugyanakkor viszont védelmet biztosított a pápaság részéről Magyarországgal kapcsolatban éppen a koronaküldés miatt megmutatkozó hűbéri alávétéssel szemben.

3. Végezetül Hartvik két aktuális egyházszerkezeti kérdésben foglalt állást, minden bizonnyal azért, mert Kálmán király e két kérdésben igényelt történeti állásfoglalást: Kalocsa és Székesfehérvár jogállását illetően. Hartviknak Kalocsánál azt kellett megmagyaráznia, hogy – Esztergom mellett – *miért* érseki székhely,

²⁷ BAUMGARTEN FERENCZ: A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal. Diplomatai tanulmány. Századok 1906. 408. Magyar fordítása: MAKKA LÁSZLÓ – MEZEY LÁSZLÓ: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Bp. 1960. 94.

²⁸ MAKK FERENC: Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXVII. Szeged 1980. 23.

²⁹ KARÁCSONYI JÁNOS: i. m. Századok 1894. 8. L. még CSÓKA J. LAJOS: i. m. 193–195.

³⁰ GERICS JÓZSEF: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 1981. 175–188.; MAKK FERENC: Kálmán. In: KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. 144–146.

Székesfehérvár esetében pedig azt, hogy királyi székváros volta ellenére *miért nem* püspöki székhely. Kalocsa esetében átlátszó mesét adott elő arról, hogy Ascricus kalocsai püspök miként jutott érseki palásthoz. Azaz Hartvik nem akarta elismerni, hogy Kalocsa már eleve érsekségként kelt volna életre, s a történetiség jogán Esztergom riválisa lehetne.³¹ Megerősíti ezt az a szöveghely is, amelyet Hartvik a nagyobbik legendából vett át, hogy ti. István püspökségeket alapított (385, 27). Ezt a tudósítást Hartvik akként „pontosítja”, hogy István király egy érsekséget alkotott, a többi püspökségként hozta létre (415, 40). Székesfehérvár esetében viszont, éppen ellenkezőleg, azt hangsúlyozta Hartvik: ez a király saját temploma, a püspöknek nincs hatalma felette, tehát – bár nem püspöki székhely – prépostja lényegében püspöki hatalommal rendelkezik. Fehérvár egyházszervezetileg csak az egyetlen (esztergomi) érsek alá tartozik, oda is inkább csak dogmatikai értelemben (418, 41–42). Ezzel Hartvik Esztergom mögé sorolta Kalocsát és szinte Esztergom mellé sorakoztatta fel Fehérvárat.

Lehetetlen nem gondolni arra, hogy a Hartvik-legenda utóéletében ez utóbbi kérdéskör maradandó nyomot hagyott. Amikor ugyanis III. Ince pápa 1201-ben a két jogra (*utroque iure*) vonatkozó passzustól eltekintve szertartásbeli olvasmányként (*legere possint*) hagyta jóvá a Hartvik-féle legendával azonosítható Szent István király-életrajzt, ez a híradás a III. Ince pápa leveleit tartalmazó regestrumban a kalocsai érsekhez, az érsek suffraganeusaihoz és a kalocsai egyházmegye kiváltságolt (*exemptarum*) egyházainak főpapjaihoz (*prelatis*) intézett levél formájában maradt meg.³² Könnyen lehet, hogy az esztergomi és a kalocsai érsekeknek a XII. század vége óta megfigyelhető rivalizálása³³ vezetett oda, hogy a kalocsai érsek, valamint érseki tartományának püspökei, illetve prépostjai kivetnivalót találtak a Hartvik-legenda Kalocsával foglalkozó részében. Ebben a – pápáig eljutható – vitában III. Ince pápa Kalocsa ellenében döntött, amikor csak a pápai érdekeket sértő két jog tételét iktatta ki,³⁴ a többi azonban – a Kalocsára nézve (úgy tűnik, joggal) sérelmes passzusokat is – ratifikálta. Ha feltevésünk megállja a helyét, arra világíthat ez rá, mennyire *nem* teoretikus jellegűeknek kell tekintenünk a korai latin nyelvű irodalmi, történeti és jogi alkotásokat létrehozó eszmei áram-

³¹ KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 442–444.

³² AUGUSTINUS THEINER: Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I. Romae 1863. 57.

³³ KRISTÓ GYULA: in: Magyarország története I. 2. Bp. 1984. 1243–1244., 1281–1282.

³⁴ GERICS JÓZSEF: i. m. Magyar Könyvszemle 1981. 188.

latokat, gondolati-szellemi építményeket, azaz arra, hogy azok mennyire mélyen ágyazódtak be saját koruk viszonyaiba, s olykor még jóval későbbi időben is iránytűként szolgáltak vitás kérdések eldöntésében. Ilyen szerep jutott osztályrészül a Hartvik-féle legendának is, amely három szerző, három István-legenda egymástól eltérő szellemiségének gyűjtőmedencéje, s mint ilyen számos, egymástól eltérő értelmezés megalkotására teremtett mindenkor és teremti még ma is lehetőséget.

REMARQUES SUR LE RAPPORT DE TEXTE
DES LEGENDES D'ETIENNE, DE LA PLUS GRANDE LEGENDE
ET DE LA LEGENDE DE HARTVIK

L'étude, dans le rapport de texte de la plus grande légende et de la légende écrite par l'évêque Hartvik sur le roi saint Etienne (1000/1001–1038) – s'appuyant surtout sur les investigations de Mátyás Flórián (M. Florianus) – arrive à la prise de position suivante: la plus grande légende dans son état actuel est inachevée et, dans sa forme originale, elle ne s'interrompt pas au milieu de la description du testament du roi Etienne, mais elle contient la description de la mort, de l'enterrement, de la canonisation du roi et celle des miracles qui se produisirent à son tombeau.

Sur la base des textes parallèles, l'auteur arrive à la conclusion que la partie finale qu'on croyait perdue de la plus grande légende fut gardée dans les derniers chapitres de la légende de Hartvik qui par conséquent ne sont pas les créations indépendantes de Hartvik, mais ils sont dus à l'auteur de la plus grande légende. Etant donné que dans cette partie, à propos du règne du roi Ladislas (1077–1095), se trouve le mot *tunc* ('alors'), l'auteur avance l'hypothèse selon laquelle, comme la plus petite légende et la légende de Hartvik, la plus grande légende se fit aussi à l'époque du roi Coloman (1095–1116). Après avoir éclairci les parties indépendantes formulées par Hartvik, l'auteur en dresse la liste et constate: le roi Coloman – bien qu'il eût déjà deux légendes d'Etienne à sa disposition – fit écrire une troisième à l'évêque Hartvik parce qu'il, pour certaines raisons, était mécontent des précédentes. Le roi Coloman qui se considérait de façon conséquente comme héritier spirituel et politique du roi saint Etienne, attendait de Hartvik qu'il (1°) souligne convenablement la vocation d'Etienne, qu'il (2°) documente de façon univoque par l'arrivée de la couronne provenant du pape en Hongrie: que dans l'histoire de Hongrie c'est par le couronnement d'Etienne que commença une période nouvelle quant à la qualité, qu'il (3°) affaiblisse par des faits historiques les positions de l'archevêché de Kalocsa face à l'archevêché d'Esztergom et, qu'il augmente en même temps la position privilégiée de la prévôté de Székesfehérvár.

Il semble que dans le fait que le pape Innocent III accepta en 1201 comme authentique la légende de Hartvik, la rivalité d'Esztergom et de Kalocsa ait aussi un rôle.

ADALÉKOK AZ 1236. ÉVI MAGYAR-OSZTRÁK KAPCSOLATTÖRTÉNETHEZ

A szakirodalomban általában nem esik szó arról, hogy II. Frigyes osztrák és stájer herceg (1230–1246) 1236 közepén járt volna Magyarországon. Nyomós okunk van azonban ezt állítani, hiszen rendelkezünk a hercegnek egy olyan hiteles s eredetiben ránk maradt oklevelével, amely 1236. július 1-én kelt Magyarországon („in Globitz in Vngaria iuxta aquam, que vocatur Wag”).¹ Az alábbiakban ezt a kérdést szeretnénk vizsgálat alá venni.

A múlt században az osztrák történetírást már többször foglalkoztatta ez az oklevél, amely a 18. század elején került kiadásra. Mivel azonban először csak 1865-ben adták ki az oklevelet helyes – az eredetiben szereplő – dátumhellyel, most csupán az azutáni főbb szakirodalmat tekintjük át röviden.

1884-ben Ficker a Frigyes hercegről szóló monográfiájában egy mellékletet szentelt az oklevél kérdésének.² Valószínűnek tartja, hogy az oklevél keltezési helye, Globitz azonos Galgóccal (Galgócczal), amely a Vág folyó mellett fekszik, és amelyet németül Freistadt-l-nak hívnak; a magyar Galgóc alaknak egy régebbi szlovák alak, a Galgovic, illetve Glogovic szolgált alapjául. Ezzel lényegében mi is egyetértünk, és csak annyit jegyünk meg, hogy Galgócot, amely az ószlovák „Glogovec” átvétele, ma szlovákul Hlohovec-nek hívják.³ Ficker úgy véli, hogy a források az 1236. évre vonatkozóan nem tudósítanak semmit egy Magyarország elleni hadjáratról, és baráti látogatásra sem lehet gondolni tekintettel a IV. Béla (1235–1270) és Frigyes között 1235 óta fennálló ellenséges viszonyra. Ficker rámutatott arra is, hogy az oklevél dátumhelye azért nem vonatkoztatható az 1235-i hadjáratra sem, mert hadműveletek akkor inkább csak a Duna jobb partján voltak. Végül azt, hogy a

¹ Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, vorbereitet von OSKAR FRH. V. MITIS, bearbeitet von HEINRICH FICHTEAU und ERICH ZÖLLNER. Bd. II: Die Siegelurkunden der Babenberger und ihrer Nachkommen von 1216 bis 1279. Wien 1955. 166–167. Nr. 328.

² A. FICKER: Herzog Friedrich II. der letzte Babenberger. Innsbruck 1884. 150–156.

³ MELICH J. – [GOMBÓCZ Z.]: Magyar etimológiai szótár. 16. füzet. Budapest 1943. 882–885. oszl. Ld. még Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. I. Bratislava 1977. 417–418.; Kiss L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. Budapest 1988. 493–494.

herceg a Vág melletti Galgócban tartózkodott, Ficker más forrásokból ismert eseményekkel hozza kapcsolatba, ti. a hercegnek vagy az 1233. évi hadviselésével vagy a békekötés céljából II. Andrásnál (1205–1235) ugyanabban az évben tett látogatásával, bár szerinte az oklevelet később, 1236-ban állították ki.

Huber az először 1885-ben megjelent, adatokban gazdag és mindmáig használható könyvének lapalji jegyzetében azon töpreng, hogy az oklevél nem vonatkozik-e inkább 1235-re, amikor is a herceg átlépte a határt és megtámadta Magyarországot, mivel nem tudja elképzelni, mi vezette a herceget 1236 nyarán Magyarországra.⁴

Nem meglepő, hogy Ficker véleménye nem talált elfogadásra a szakirodalomban, de mint ahogy ő is rámutatott, az oklevél dátumának, az 1236. évnek 1235-re való javítása szintén túl merész vállalkozás lenne. Mivel nem lehet kielégítő magyarázatot találni arra, hogy miért tartózkodott Frigyes 1236. július 1-én a felvidéken, a kutatók századunkban a herceggel behatóan foglalkozó szakirodalomban is egyre inkább figyelmen kívül hagyják ezt a tényt.⁵

Paulernek a magyar politika- és hadtörténet tekintetében mindmáig elévülhetetlen munkájában, amely a múlt század végén jelent meg, ugyan tudomása volt a szóban forgó oklevélről, de ebből nem vont le semmilyen következtetést valószínűleg azért, mert ő is nehézségekbe ütközött az oklevél dátumhelyének értelmezésével kapcsolatban.⁶ Pauler könyvéhez hasonló terjedelmű, jegyzetapparátussal ellátott munka a 13. századi politikatörténetről tudunkkal azóta sem látott napvilágot, és érthető módon nem is esik szó az ezutáni magyar szakirodalomban az oklevélről és az ebből kikövetkeztethető eseményekről sem.

Annak értelmezéséhez, hogy miért tartózkodott Frigyes herceg 1236. július 1-én Magyarországon, nagy segítséget nyújt egy 1948-ban felfedezett osztrák levélgyűjtemény, amely érdekes adatokat tartalmaz az osztrák–magyar kapcsolatokról.

⁴ A. HUBER: *Geschichte Österreichs*. Bd. I. Gotha 1885. 409–410. 3. jegyz., 459. l. jegyz. Ld. még F. THIEL: *Kritische Untersuchungen über die im Manifest Kaiser Friedrichs II. vom Jahre 1236 gegen Friedrich II. von Österreich*. Prag 1905. 66–68.

⁵ Ld. pl. M. VANCSEA: *Geschichte Nieder- und Oberösterreichs*. Bd. I. Gotha 1905.; H. DIENST: *Die Schlacht an der Leitha 1246*. Militärgeschichtliche Schriftenreihe Heft 19. Wien 1972.; F. HAUSMANN: *Kaiser Friedrich II. und Österreich*. in: *Probleme um Friedrich II.* Herausgegeben von Josef Fleckenstein. Sigmaringen 1974.; K. LECHNER: *Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246*. Wien 1976². Vö. G. JURITSCH: *Geschichte der Babenberger und ihrer Länder*. Innsbruck 1894. 548. 4. jegyz.

⁶ PAULER GY.: *A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt*. II. köt. Budapest 1899². 519. 140. jegyz.

Auerrel együtt, aki 1969-ben erről beható tanulmányt tett közzé, mi is úgy véljük, hogy tartalmilag értékes forrással állunk szemben, amely 87 darab fiktív levélből áll és időrendi sorrendben nagyjából az 1235 októberének elejétől 1236 júliusának elejéig terjedő időszak eseményeiről ad tájékoztatást.⁷

Azon események közül, amelyekről a levélgyűjteményből értesülünk, most a legértékesebb számunkra az, hogy Frigyes herceg 1236. június 29-ig fegyverszünetet kötött a magyar királlyal azzal a feltétellel, hogy a herceg az általa Magyarországon okozott kárt jóváteszi.⁸ Az is kiderül a gyűjteményből, hogy a hercegnek ezért minden jobbágytelektől (mansio-tól) 60 pfenninget kell behajtania, és a herceg azt parancsolja a klosterneuburgi prépostnak, hogy 6 napon belül teremtsen elő ezt az összeget;⁹ valamikor 1236 tavaszán a herceg lovagjainak nagy részét a Magyarországra számára történő háborús kártalanítás beszédésével foglalkoztatták.¹⁰ Auer, aki figyelembe vette a herceg fentebb említett 1236. július 1-én kelt oklevelét, a szóban forgó új forrásadatok fényében talán először ismerte el, hogy a herceg akkor Magyarországon tartózkodott. Auer ezt a tényt úgy értelmezi, hogy a magyaroknak – a levélgyűjtemény más adataiból ítélve – valószínűleg nem volt fontos a béke,¹¹ és a herceg is a behajtott pénzt inkább magának akarta megtartani, s így a fegyverszü-

⁷ L. AUER: Eine österreichische Briefsammlung aus der Zeit Friedrichs des Streibaren. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 77 (1969) 43–77. E levélgyűjteményt W. GERLICH találta meg 1948-ban a bécsi Nationalbibliothek-ben (Cod. Vind. 2239), és fel is dolgozta, de munkája kéziratban maradt. Az Urkundenbuch des Bürgerlandes (bearbeitet von HANS WAGNER. Graz – Köln) 1955-ben megjelent első kötetében Gerlich feldolgozásának felhasználásával kiadásra kerültek egyes levelek. Auer pedig, aki számára hozzáférhetetlen volt Gerlich munkája, tanulmányában a forrás kéziratával, tartalmával, jellegével, nyelvével, forrásértékével, stb. részletesen foglalkozik, és a végén regestákat is közöl. E forrás Auer tanulmányának megjelenése után is bizonyára elkerülte a magyar kutatók figyelmét.

⁸ AUER: i.m. 76. Nr. 74–75.

⁹ Uo. Nr. 77. Más forrásban is szó esik ugyanakkora és talán ugyanarról az összegekről. Continuatio Sancti Crucis II. ad a. 1236. MGH. SS. IX. 638.

¹⁰ Uo. Nr. 79.

¹¹ AUER (i.m. Nr. 80.) a levélgyűjtemény ama tudósítására hivatkozik, miszerint a magyarok – 1236 tavaszán – a fegyverszünetet kihasználva sereget gyűjtöttek és a határvidéken hidakat építettek. Úgy véljük azonban, hogy ez az esemény inkább csak helyi jellegűnek tekinthető (vö. Urkundenbuch des Bürgerlandes, i.m. 167.), hiszen a királyt 1236-ban leginkább a belügyek köthették le (ld. a 22. jegyzetben i.m.) és fontos lehetett számára a herceggel való jó viszony.

net lejárta után újabb ellenségeskedések törttek ki.¹² Megjegyzendő azonban, hogy az Auer tanulmánya után napvilágot látott, a herceggel részletekbe menően foglalkozó feldolgozásokban sem találunk említést a herceg 1236. évi magyarországi tartózkodásáról.¹³ Ez talán annak köszönhető, hogy vagy jelentéktelen eseménynek tartották, vagy nem tudtak egyértelműen állást foglalni a kérdésben.

Mielőtt sort kerítenénk Auer nézetének kritikájára, illetve a herceg felvidéki tartózkodásának értelmezésére, szeretnénk azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy hol járt a magyar király 1236 közepe táján, ami nem lehet érdektelen témánk szempontjából. Ha elfogadnánk a Magyarország 13. századi történetével foglalkozó szakirodalomban uralkodó nézetet, akkor egyúttal azt is elismernénk, hogy nem maradt ránk olyan forrásadat, amely a király akkori itineráriumára utalna. Véleményünk szerint azonban rendelkezünk a királynak egy olyan levelével, amely minden bizonnyal 1236. július 5-én kelt, mégpedig Zólyomban.¹⁴ Mivel a magyar történetírásban elterjedt nézet ezen évszám nélkül július 5-én íródott levélnek a keltezési évét 1237-re teszi, mindenekelőtt ezt a kérdést szükséges közelebbről vizsgálat alá vennünk.

Szentpétery alapvető munkájában, a magyar királyok okleveleinek regestájában, a szóban forgó levél keltére nézve érvelés nélkül 1237 mellett foglal állást, s csupán Pauler fentebb említett könyvére hivatkozik.¹⁵ Pauler munkájában azonban tulajdonképpen nem is foglalkozik a levél keltének kérdésével, és szintén közelebbi indoklás nélkül azt állítja, hogy amikor „II. Frigyes császár Olaszországba ment, hogy a lombard városok függetlenségét megtörje, IV. Béla 1237. július 5-én Zólyomból írt a pápának, ne fogja pártját a lombardoknak...”¹⁶ Úgy tűnik, hogy Pauler,

¹² AUER (i.m. 64.), aki csak futólag foglalkozott a kérdéssel, azt sem tartja kizártnak, hogy a herceg békekötés céljából tartózkodott Magyarországon.

¹³ Ld. fentebb az 5. jegyzetünkben idézett műveket.

¹⁴ Ld. a 20. jegyz.

¹⁵ SZENTPÉTERY I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Budapest 1923–1930. 191. Nr. 622.

¹⁶ PAULER: i.m. 136.

illetve Szentpétery nézete elfogadásra talált a Magyarország történetével foglalkozó szakirodalomban.¹⁷

A levél keltezési évének meghatározásakor fontos támpontot nyújt annak ama passzusa, miszerint IV. Béla tudja, hogy Frigyes császár „a birodalom helyreállítása végett hatalmasul és szorgosan készülődik Olaszországba menni”.¹⁸ Tudnunk kell tehát azt, hogy a császár mikor készülődött Olaszországba, vagy mikor indult el oda a lombardok ellen. Tudomásunk van arról, hogy a császár 1236 júniusában Augsburgban volt, ahol összegyűjtötte haderejét a lombardiai hadjáratra, és július 24-én pedig onnan indult el seregével Olaszországba.¹⁹ A levelet múlt századi kiadója így joggal tekintette – bár indoklás nélkül – 1236. július 5-i keltűnek.²⁰ Igaz ugyan, hogy a császár 1237-ben, 1238-ban és még 1239-ben is hadat viselt Lombardia ellen, azonban nehéz elképzelni, hogy IV. Béla a szóban forgó levelében nem az első, azaz az 1236-i, hanem a következő, az 1237-i lombardiai hadjáratra való készülődésre célzott volna.

Ha mégis kétely támadna a levél 1236-i kelte ellen, még a következő körülményeket is felhozhatjuk datálásunk megerősítésére. (1) Talán nem véletlen,

¹⁷ Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 1984. 1383. (a vonatkozó rész KRISTÓ GYULA munkája). Ld. még Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Sajtó alá rendezte MAKKA LÁSZLÓ és MEZEY LÁSZLÓ. Bp. 1960. 142, 329–330. (a vonatkozó rész MAKKA LÁSZLÓ munkája); R. MARSINA: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. II. Bratislava 1987. 16, Nr. 21. STEFANO MARKUS nem hivatkozik a levélre a „Frederico II e l'Ungheria” című tanulmányában (in: *Atti del Convegno internazionale di Studi Federiciani*. Palermo 1952. 205–223.).

¹⁸ A levelet itt és a következőkben MAKKA LÁSZLÓ fordításában (a 17. jegyzetben i.m.) idézzük.

¹⁹ Die Regesten des Kaiserreiches unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard. 1198–1272. Nach der Neubearbeitung und dem Nachlasse Joh. Friedrich Böhmer's neu herausgegeben und ergänzt von JULIUS FICKER und EDUARD WINKELMANN, 3Bde. (Regesta imperii V, 1–3.) Innsbruck 1881–1901. (a továbbiakban: RI.) Nr. 2174a, 2186a.

²⁰ M. HUIILLARD – BRÉHOLLES: *Examen des chartes de l'église Romaine, continues dans les rouleaux dits Rouleaux de Cluny*. in: *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque impériale et autres bibliothèques*. Tome XXI/2. 1865. 300, 306. Ld. még RI. nr. 11195.; E. KANTOROWICZ: *Kaiser Friedrich der Zweite. Ergänzungsband*. Berlin 1931. 173.; vö. Uő.: *Kaiser Friedrich der Zweite*. Berlin 1931³. 388. A félreértés elkerülése végett megemlítjük, hogy a sokak által hivatkozott „Examen des chartes de l'église Romaine” című kiadvány számunkra jelenleg hozzáférhetetlen, amely azonban valószínűleg az általunk idézett azonos című írásnak a különlenyomata önálló lapszámozással.

hogy a magyar király a kérdéses levélben azt írja IX. Gergely pápának, hogy ne álljon a császár lombardiai vállalkozásának útjába, míg III. Henrik angol királynak az 1236. június 30-án a pápához s a vele barátságban levő kardinálisokhoz intézett levelében azt olvassuk, hogy támogatni kell a császár ügyét a lombardok ellen, akiknek arcátlanságáról az angol király felháborodva nyilatkozott.²¹ (2) IV. Béla a kérdéses levélben többek között talán azért tiltakozott a pápának a „fejedelmek hatalmába és jogaiba” való beavatkozása ellen, mert a magyar király trónraléptét követően a pápai intés ellenére is folytatta az egyházi birtokok visszavételét. A pápa ugyanis az 1236. január 16-án IV. Bélához és 25-én pedig Kálmán herceghez intézett levelében jogtalannak tartja a birtokvisszavételeket, és felszólítja a királyt az elvett javak visszaállítására. A pápa július 30-án ismét ír ebben az ügyben a pécsi püspöknek. 1237-ben azonban már nem kísérelt meg beavatkozni a király birtokvisszavételi politikájába.²² Így Bélának a kérdéses levélben kifejezésre juttatott szavai jobban illenek 1236-ra, mint 1237-re. (3) Ezenkívül a magyar király hézagosan ismert itineráriumának is érdemes figyelmet szentelni. IV. Béla 1237. november 10-én, 19-én és 20-án állíttatott ki okleveleket Zólyomban,²³ ami arra mutat, hogy a király ekkor erre járt. Ha a szóban forgó levél keltének elfogadnánk 1237. július 5-ét, akkor valószínűtlennek tűnne az, hogy a király 1237 júliusától egészen novemberig Zólyomban tartózkodott, és inkább azt kellene vélni, hogy Béla 1237-ben kétszer, ti. júliusban és novemberben járt arra. Ezzel szemben azonban megjegyzendő, hogy a királynak nem maradt ránk olyan zólyomi keltezésű oklevelei, amelyeknek kibocsátási ideje között egy-egy évben öt hétnél hosszabb idő telt volna el, ami nagy valószínűséggel azt jelenti, hogy ez időszakban a király Zólyomban és környékén tartózkodott, vagyis másszóval egy évben nem járt kétszer Zólyomban.²⁴

²¹ RI. Nr. 11189, 11190.

²² RAKOS I.: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Szeged 1974. (=Acta Historica, 47) 13. Ld. még A. THEINER: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I. Romae 1859. Nr. 262.; SZENTPÉTERY: i. m. Nr. 613.

²³ SZENTPÉTERY: i. m. Nr. 626–628.

²⁴ Ha helyes az a vélemény, miszerint IV. Béla 1269-ben állíttatta ki azokat az okleveleket, melyek a Zólyomhoz közel levő Lipcsében – évszám nélkül – július 8-án és 10-én keletkeztek, és mivel rendelkezünk a királynak 1269. október 25-én Zólyomban kelt oklevelével is, akkor ebben az évben talán kétszer is járt ezen a vidéken. A Lipcsében kelt oklevelek keltezési éve azonban vitatott. Ld. SZENTPÉTERY: i. m. Nr. 1609, 1610., 1618.

Az elmondottak alapján úgy véljük, hogy a szóban forgó levél 1236. július 5-én kelt Zólyomban. Ebből és Frigyes hercegnek az 1236. július 1-én kelt – fentebb tárgyalt – okleveléből tehát az következik, hogy IV. Béla is és Frigyes herceg is a Felvidéken tartózkodott július első napjaiban, a herceg Galgócban és a király pedig ettől körülbelül száz kilométerrel keletre, Zólyomban.²⁵ Ezt nem lehet a véletlen szeszélyének tulajdonítani. Vajon háborút viseltek egymás ellen a Felvidéken?

Stratégiai szempontból nem tulajdoníthatunk különös jelentőséget annak, hogy a király júliusban Zólyomban volt, hiszen ahogy az ott kelt számos oklevele mutatja, ez bizonyára kedvelt nyári tartózkodási helye volt, és a környéken vadászni is szokott.²⁶ Ha a herceg Magyarország ellen támadást indított volna, akkor nem valószínű, hogy a magyarok beengedték volna az ország belsejébe egészen a Vág folyóig, hanem inkább a határvidéken került volna sor az ütközetre. A herceg számára sem lehetett volna kedvező az ez idányú behatolás Ausztriából átkelve a Dunán tekintettel arra, hogy Zólyomtól nyugat felé a Vág völgyében sorakoztak Trencsén, Bolondóc, Bánya (Árkibánya), Galgóc, Szolaggyőr, Sempte stb. várak.²⁷

Amint már említettük, Auer lehetségesnek tartja azt, hogy Frigyes herceg a beszédett összeget magának akarta megtartani, és július 1-e körül újabb ellenségeskedések törtek ki közte és IV. Béla között. Nézetünk szerint azonban nemcsak hadászati szempontból, hanem a későbbi fejleményekből ítélve is nehezen képzelhető el, hogy a herceg ekkor hadat viselt volna a magyar király ellen. Rogerius „Carmen miserabile” című gestájából ugyanis kiderül, hogy a herceg Béla elé ment, aki a Muhi mellett vívott csata (1241. április 11-én) után a Felvidéken át menekült Ausztria határáig, és arra kérte őt, hogy keljen át a Dunán; miután a király belépett a herceg országába, az nyomban visszakövetelt tőle egy bizonyos pénzösszeget, amelyet a király egykor tőle kicsikart.²⁸ Ez minden bizonnyal az a pénzösszeg, amelyet

²⁵ IV. Béla 1236. június 16-án kelt levele – amelyet Szentpétery szerint később állítottak ki a keltezőként írt időpontnál – felvidéki tárgyú (SZENTPÉTERY: i.m. Nr. 612.), így a király feltehetőleg 1236 júniusában is ezen a vidéken tartózkodott.

²⁶ Ld. MÁLYUSZ E.: Túróc megye kialakulása. Budapest 1922. 6. Amennyire IV. Béla ránk maradt okleveleinek keltezéseiből megítélhetjük, a király leggyakrabban nyáron, azután ősszel tartózkodott Zólyomban.

²⁷ MÁLYUSZ: i.m. 5.

²⁸ *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Ed. E. SZENTPÉTERY, Bp. 1938. Vol. II. Rogerii Carmen miserabile, cap. 23. 566. Ld. magyar fordítását Horváth János tollából: KATONA TAMÁS (szerk.): A tatárjárás emlékezete. Bp. 1981. 125.

a király 1236-ban a fegyverszünet megkötésekor kért a hercegtől, mivel tudomásunk szerint a tatárjárás előtt ez volt a legutolsó eset, hogy a király pénzt követelt tőle.²⁹ Így arra következtethetünk, hogy a kártalanítás valamikor 1236. június 29-e előtt valóban meg is történt.³⁰

Témánk szempontjából talán érdemes egy kis figyelmet szentelni a herceg és a császár között akkoriban fennálló viszonynak is. A herceg, aki 1235-ben már két alkalommal figyelemre sem méltatta a birodalmi gyűlés elé való idézést, az 1236 elején Haugenauban tartott császári székre sem ment el, ami miatt a császár elvesztette türelmét. 1236 tavaszán a császár minden vádat összegyűjtetett a herceg ellen, és készítettett egy részletes manifesztumot, amelyet a cseh királynak címzett levél formájában általános elterjesztésre szánt. Az 1236 júniusában Augsburgban tartott császári széken a herceget megfosztották fejedelemségeitől.³¹ Frigyes császár 1236. június 27-én Augsburgban megígérte a cseh királynak, Ekbért bambergi, Rüdiger passauai püspököknek, Otto bajor hercegnek és Ottó brandenburgi örgrófnak, hogy a beleegyezésük nélkül sem békét, sem pedig fegyverszünetet nem köt Frigyes herceggel, és hathatós segítséget nyújt a herceg és követői ellen.³² A levélgyűjteményben pedig azt olvassuk, hogy a cseh király értesíti az osztrák nemeseket hercegük kiközösítéséről, és bejelenti azt, hogy az országot birtokolni fogja a csá-

²⁹ Általában úgy vélik, hogy itt arról a pénzüsszeigről van szó, amelyen a hercegnek békét kellett szereznie 1235-ben II. Andrástól. PAULER: i. m. 173.; HÓMAN B.: Magyar történet. A rendiség kialakulásának kora. (HÓMAN – SZEKFÜ: Magyar történet. II.) Budapest s.a. (1930). 139.; DIENST: i. m. 4; Magyarország története. I. i. m. 1432.

³⁰ Frigyes hercegnek vajon milyen és mikor okozott magyarországi károk miatt kellett kártalanítást fizetnie IV. Bélának? A levélgyűjteményben szó esik két várnak a herceg és híve általi ostromáról, amely nyilván II. András halála után nem sokkal később történhetett. Ezzel kapcsolatban Auer a gyűjteményben említett események időrendi sorrendbe való illesztése alapján úgy véli, hogy 1235 októberében a herceg egy új hadjáratot indított Magyarország ellen, hogy az 1235 nyarán szenvedett csorbát kiköszörölje. AUER: i.m. 59, 69–70, Nr. 8, 14. Valószínű, hogy kártalanítást mindenekelőtt e hadművelet miatt kellett fizetnie. A IV. Bélával megkötött fegyverszünet egyike lehetett azoknak a szomszédokat békítő kísérleteknek, amelyeket a herceg kiközösítéséig 1236 első felében tett. Vö. K. BRUNNER: Zum Prozess gegen Herzog Friedrich II. von 1236. Mitteilungen des instituts für österreichische Geschichtsforschung 78 (1970) 272.

³¹ Ld. RI. Nr. 2174b; BRUNNER: i.m. 267–272; HAUSMANN: i.m. 249; LECHNER: i.m. 281.

³² RI. Nr. 2176. Ld. még HAUSMANN: i.m. 251; LECHNER: i.m. 281.

szár számára.³³ Tehát éppen akkortájt, amikor a herceg Magyarországra indult, a császár és a közte levő konfliktus igen kritikussá vált.

Mindezeket részben tudva, részben feltételezve, arra kell gondolnunk, hogy a herceg 1236. július 1-jei tartózkodása Magyarországon nem abban lelheti magyarázatát, hogy akkor hadat viselt IV. Béla ellen, hanem inkább a június 29-én lejáró fegyverszünet meghosszabbításával vagy esetleg békekötéssel kapcsolatos. Ebben az is közrejátszhatott, hogy a császár felől fenyegető veszély miatt a herceg saját védelmét akarta biztosítani.

Nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy Frigyes herceg milyen eredménnyel járt Magyarországon. Tekintsük most át röviden az események további menetét, amely talán némi támpontot nyújt erre vonatkozóan. A császár, aki július 24-én indult Augsburgból Olaszországba, a herceg ellenfeleire bízta az ítélet végrehajtását, de úgy látszik nekik ez nem volt túlzottan sürgős. Október lehetett, amikor a cseh király és a bajor herceg a császár utasítására behatolt Ausztriába. Stájerországba pedig a bambergi püspök és az aquiléljai patriárka tört be. Nem sokkal később – talán október végén – Frigyes herceg visszavonulásra kényszerült a hozzá hű maradt Wiener Neustadtba. A birodalmi hadaknak mégsem sikerült teljesen leverni a herceget, és ez a császárt Olaszországból Ausztriába vezette. A császár a karácsonyi ünnepeket Stájerországban töltötte, és 1237 januárjában már Bécsben találjuk őt.³⁴

Nincs tudomásunk arról, hogy IV. Béla ezekben az időkben belekeveredett volna a császár és a herceg közötti villongásokba. Ezzel kapcsolatban a halics-volhíniai évkönyv 1237 elejére vonatkozóan érdekes híradást közöl, miszerint a császár haddal ment a herceg ellen, Danyil Romanovics és fivére, Vaszilko pedig az utóbbi segítségére akart menni, de a magyar király megtiltotta nekik, és azok visszatértek hazájukba.³⁵ Ez nem áll ellentétben azzal, hogy a király a pápához 1236. július 5-én

³³ AUER: i.m. 64,77, Nr. 84. A császár, aki június 24-én indult volna el Olaszországba (RI. Nr. 2156), július 11-én azt írja Gebhard von Arnsteinnek, aki Veronában várta a császár érkezését, hogy az osztrák ügyek nem fogják visszatartani, és míg négy hadat küld Ausztriába, ő maga nagyobb sereggel vonul Olaszországba. RI. Nr. 2184.

³⁴ Az e paragrafusban említettekről részletesen ld. HUBER: i.m. 413–414; V, NOVOTNÝ: České dějiny. I/3. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. Praha 1928. 661–663; HAUSMANN: i.m. 251–253; LECHNER: i.m. 281–282. E művekben forrásokra való utalások találhatók.

³⁵ Полное собрание русских летописей. II. Москва 1962. 776–777. oszl.; The Galician-Volynian Chronicle. An Annotated Translation by GEORGE A. PERFECKY. München 1973. 44–45; HODINKA A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 396–397. Ennek az 1235-i híradásnak helyes időrendjére ld. М. Грушевский: Хроно-

intézett, fentebb tárgyalt levelében a császár érdekei mellett foglal állást. Nem valószínű azonban, hogy IV. Béla azért tiltotta meg Danyiléknak, hogy a herceg segítségére menjenek, mert önként akarta támogatni a császárt, akinek követői különben is adót követeltek tőle 1236 elején,³⁶ hanem inkább azért, mert sok ten-nivalója lévén országában óvakodott a mások ügyeibe való beavatkozástól. A magyar király azt gondolhatta, hogy a császár személyes fellépése a herceg ellen, jobban el fogja csendesíteni az utóbbinak a Magyarország elleni gyakori támadásait.³⁷ Tekintettel arra, hogy később, 1241 márciusában, amikor a tatárok betörték Magyarországra, IV. Béla segítséget kért és kapott Frigyes hercegtől,³⁸ akit a király az 1256. évi oklevelében az 1242. évi esemény kapcsán veszedelmes ellenségnek mond,³⁹ mégis elképzelhetőnek tartjuk, hogy 1236 közepén a hercegnek sikerült meghosszabbítania a fegyverszünetet vagy békét kötnie a királlyal, és közöttük azután egészen a tatárjárásig nem volt ellenséges viszony.

льогія подій Галицько-волинської літописи. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. XLI (1901) 27, 65.

³⁶ PAULER: i.m. 131.

³⁷ Vö. Magyarország története, I. i. m. 1383.

³⁸ Rogerii Carmen miserabile, cap. 23. (ld. fentebb a 28. jegyz.). Frigyes herceg – Rogerius szerint – kevés emberrel és felkészületlenül jött Magyarországra IV. Béla kérésére. Ez bizonyára részben annak köszönhető, hogy a herceg miután megkapta a király talán 1241 márciusának közepén küldött levelét, alig volt ideje arra, hogy hadat gyűjtsön és már március végén vagy április elején meg is érkezzen vele Magyarországra. A herceg március 2-án Passauban és 9-én pedig Kremsben tartózkodott. (Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger, i.m. 223–224, Nr. 380–381.). Vö. FICKER: i.m. 98; G. STRAKOSCH–GRASSMANN: Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242. Innsbruck 1893. 72; ZICHY L.: A tatárjárás Magyarországon. Pécs 1934. 37.

³⁹ Árpádkori új okmánytár. II. (Közzéteszi WENZEL GUSZTÁV.) Bp. 1873. 269. Nr. 179.; A tatárjárás emlékezete, i. m. 347.

CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DES RAPPORTS
HUNGARO-AUTRICHIENS DE 1236

Dans la littérature spécialisée il n'est pas du tout évoqué que Frédéric II, prince d'Autriche et de Styrie aurait été en Hongrie au milieu de 1236. Cependant, nous avons des raisons fortes de constater cela, car une charte authentique du prince nous est restée qui fut datée le 1er juillet 1236 en Hongrie („in Globitz in Vngaria iuxta aquam, que vocatur Wag”).

L'auteur attire l'attention sur la collection épistolaire autrichienne découverte il y a presque un demi-siècle, d'où il résulte que le prince avait conclu le cessez-le-feu avec le roi de Hongrie Béla IV jusqu'au 29 juin 1236 à condition que le prince réparât les dommages qu'il avait causés en Hongrie. Auer, qui avait écrit une étude détaillée sur la collection épistolaire en 1969, reconnaît que le prince avait séjourné en Hongrie le 1er juillet 1236, et il croit possible qu'après l'expiration du cessez-le-feu, de nouvelles hostilités fussent éclatées entre le prince et le roi.

L'auteur examinait l'itinéraire de Béla IV, connu avec des lacunes et démontre le fait que la lettre du roi écrite le 5 juillet à Zólyom (Zvolen), mais sans année, que l'opinion dominante dans l'historiographie hongroise met à 1237, avait été écrite certainement en 1236. Donc, et le roi et le prince se trouvaient dans les premiers jours de juillet en Haute Hongrie (en Slovaquie), c'est-à-dire le prince à Galgóc (Hlohovec) près de la rivière Vág (Váh), et le roi à environ cent kilomètres de là, à Zólyom situé à l'est.

Du point de vue stratégique, nous n'attachons de l'importance ni à Zólyom, qui était un lieu de séjour favori et un domaine de chasse du roi, ni à Galgóc dans la direction duquel l'incursion d'Autriche n'était pas favorable au prince à travers le Danube. De plus, dans ces temps-là, le prince dut se préparer au danger venant de la part de l'empereur Frédéric, le roi de Hongrie était plutôt préoccupé des affaires intérieures, ainsi le cessez-le-feu pouvait être leur intérêt commun. Vu ces faits et ce que le dédommagement exigé par le roi du prince à l'occasion de la conclusion du cessez-le-feu – à en juger par l'information de Rogerius – avait eu lieu avant le 29 juin 1236, et plus tard, à l'époque de l'invasion des Mongols le roi demanda et reçut du secours au prince, il est probable que le prince séjournait en Hongrie vers le 1er juillet 1236 non pas pour entrer campagne contre le roi, mais pour prolonger le cessez-le-feu, ou bien pour conclure la paix avec le roi.

AZ IDEÁLIS ÉS AZ UTÓPISZTIKUS
VÁROS PROBLÉMÁJA
(FILARETE: Sforzinda)

A Reneszánsz óta – hála a teoretikus műveknek, amelyek abban a korban bőségesen jelentkeztek – élesen elkülöníthető egymástól az építészet és az utópia területe. Bármennyire világos is azonban ez a differencia, azóta is bizonytalan a kettejük között húzódó határ, és ennek következtében bizonyos művek megítélése. Így állunk például olyan klasszikus művel is, mint Antonio Averlino, azaz Filarete traktátusa, a *Trattato di architettura* (keletkezett 1460/61 és 1464 között; modern kiadása, Milánó, 1972), amelyet tekintenek egy ideális város tervének is, de felfognak úgy is, mint egy imaginárius városról alkotott vízió leírását. Susan Lang máig alapvető tanulmányában Filarete művét egy szakszerű építészeti traktátus és egy romantikus regény vegyülékének tartja:

„Filarete könyve abban különbözik Albertiétől, hogy nem valódi építészeti traktátus, amely könyvekre és fejezetekre oszlik és valódi építészeti kérdésekkel foglalkozik: valami, ami az építészeti traktátus és egy olyan allegorikus regény között van, amilyen Francesco Colonna *Hypnerotomachia Polyphili*-je... És Filarete túlmegy Albertin, mivel a hercegnek, akinek a könyv szól, egy egész új város felépítését javasolja.”¹

Helen Rosenau a Reneszánsz első ideális városának leírását látja Filarete *trattato*-jában:

„A reneszánsz első teljes egészében megtervezett ideális városát Filarete írta le és illusztrálta 1457–64 körül. Építészeti traktátusában, amelynek legkorábbi, teljesen illusztrált példánya a *Magliabechianus Codex* Firenzében, Sforzindának, a képzelet-

¹ „Filarete’s book differs from Alberti’s in that it is not a straightforward architectural treatise, divided into a number of books and chapters dealing with straightforward architectural questions: it is something between that and an allegorical novel like Francesco Colonna’s *Hypnerotomachia Polyphili* (...) And Filarete goes beyond Alberti in suggesting to the prince to whom the book is addressed that he should build a whole new city.” *The Ideal City from Plato to Howard*, Architectural Review, vol. 112. (Aug. 1952), No. 668, p. 95.

beli városnak és környezetének leírását adja, és az építőanyagokkal való ellátással foglalkozik.²

De idézhetjük Giulio Carlo Argan véleményét is, aki a következőket írja Filarete művével kapcsolatban:

„A várostervezés iránti közvetlenebb érdeklődés figyelhető meg Filarete traktátusában, amely Milánóban íródott, és amely egy sor megbeszélést tartalmaz az építész és a *signore*, Francesco Sforza között ... Ebben az értekezésben egy ideális város részletes leírása van: Sforzindáé.”³

Hasonlóképpen foglal állást Giorgio Simoncini is, amikor általánosságban megállapítja, hogy a Reneszánsz első századában az építészetтеoretikusok által megteremtett város-elképzelés nem utópisztikus jellegű:

„Következésképpen a XV. század теoretikusai által kidolgozott város-eszme nem tűnik olyanoknak, mint amit utópisztikusként lehetne meghatározni.”⁴

Nézete érvényes Filarete esetében is, akit fel is sorol a kor építészetтеoretikusai között (Alberti, Francesco di Giorgio és Leonardo mellett).

Ellentétes felfogást képvisel Luigi Firpo, aki szerint az izoláltság, valamint a térben és időben való hátrálás azok az alapfeltételek, amelyek a várostervező Filaretét utópistává teszik.⁵ Ehhez kapcsolódik Robert Klein álláspontja is; nézete szerint a Sforzinda ideális város, a leírásban szereplő régi főváros azonban (tévesen Galisformá-nak nevezi), amely egy mítikus király üzenete útján válik ismertté, utópisztikus város:

² „The first fully planned ideal city of the Renaissance was described and illustrated by Filarete about 1457–64. In his Treatise on architecture, of which the earliest fully illuminated preserved example in the *Codex Magliabechinus* in Florence, the fictitious city of Sforzinda and its surroundings are considered and the provision of building materials dealt with.”² (*The Ideal City in its Architectural Evolution*, London, Routledge and Kegan Paul, 1959, p. 53.)

³ „A more direct interest in city planning can be seen in the treatise by Filarete, written (...) in Milan and conceived as a series of discussions between the architect and the *signore*, Francesco Sforza (...). In this tract there is a detailed description if an ideal city: Sforzinda...” (*The Renaissance City*, New York, G. Braziller, 1969, p. 16.)

⁴ „In conseguenza l'idea di città elaborata dai teorici del quattrocento non sembra definibile come utopistica...” (*Città e società nel Rinascimento*, Torino, Einaudi, 1974, vol. 1, p. 243.)

⁵ (*La città ideale del Filarete*, in *Studi in memoria di Gioele Solari*, Torino, 1954, pp. 11–59).

„Sforzinda, az ideális város megépítésének előadása, tartalmazza az aranykönyv epizódját, amely az ősi fővárost, Galisformát írja le, az utópisztikus várost.”⁶

Hosszan sorolhatnánk a két, eltérő állásponthez kapcsolódó nézeteket, a lényeg azonban – úgy véljük – így is világossá vált. Az egyik álláspont a korai Reneszánsz racionális városteóriájának egy, irodalmi eszközöket is alkalmazó változatát látja Filarete művében, míg a másik az újkori európai utópiák első megnyilvánulásaként fogja fel. Sietünk kijelenteni, hogy számunkra nem meggyőző ennek az utóbbi nézetnek a helyessége, amely a *Trattato di architettura*-t, amely fél évszázaddal Thomas Morus *Utópiá*-ja előtt keletkezett, és analóg művek nélkül áll az itáliai Reneszánsz elején, utópiának tekinti.

*

Amint láttuk, az építészet és az utópia egyik találkozási pontja a várossal kapcsolatos nézetek. Mindkettőt az a meggyőződés jellemzi, hogy – mint Robert Klein helyesen megjegyzi – javítani lehet az emberek sorsán annak a térnek a megszervezésével, ahol élnek. A várossal kapcsolatba hozható művek közül az építészeti traktátus és az utópia más és más módon szándékozik elérni ezt a célt.

A középkor nem produkált az építészeti traktátushoz fogható műfajt, amely a Reneszánsz alkotása. Benne racionális elvek alapján van megszervezve a városi tér, és az urbanisztikai struktúra megfelel a társadalmi és politikai viszonyoknak. Az így koncipiált város nyitott, és egy jövőbe vetített, létrehozandó struktúra. A leírás nem befejezett egészet tár az olvasó elé, inkább szabályokat sorol fel: mindent az alkotás koncepciója hat át. Mindez az *ideális város* fogalma alatt fogható össze.

Az utópia is a Reneszánsz terméke, és ha Morus számára Plátón inspirációt jelentett is, annak dialógusai nem jelentik a műfaj előképét. Mint Françoise Choay írja, sem az *Állam*, sem a *Törvények* nem írhatók le utópisztikus művek terminusaival. Az *utópisztikus város* zárt, befejezett egész. Helye földrajzilag abszolúte fikatív, társadalma eszményi, benne kommunisztikus egyenlőség uralkodik. Egészében modellszerű és transzponálhatatlan.

Ez a szembeállítás megfelel annak a két mű-típusnak, amelyben kidolgozták őket: az építészeti traktátus és az utópia. Françoise Choay abban látja a két műfaj jellegzetességét, hogy az első elvek és szabályok megállapításával foglalkozik,

⁶ „Le récit de la construction de Sforzinda, ville idéale, comprend l'épisode du livre d'or qui décrit l'ancienne capitale Galisforma, ville utopique.” (*L'urbanisme utopique de Filarete à Valentin Andreea*, in *Les utopies à la Renaissance*, Paris-Bruxelles, 1963, p. 213).

míg a másik modellek reprodukálását jelenti.⁷ Ez a két eljárás, vagyis a szabály és a modell (Françoise Choay terminológiáját alkalmazva) két ellentétes attitűdnek felel meg az építészeti terv és a létrehozott építészet szempontjából, ezen kívül eltérő típusú szöveget is eredményez. A két kategóriának két paradigmatiszta mű felel meg legjobban, mégpedig Alberti *De re aedificatoria*-ja (1452; megjelent 1485) és Morus *Utópia*-ja (1516).

Ebben az értelemben az antikvitás és a középkor nem hozott létre utópiát. A kérdés az, vajon az itáliai Quattrocento nem előzte-e meg ebben is az Északot, mint a humanizmus más területein? Ez a kérdés elsősorban Filarete kapcsán szokott felmerülni. A leginkább utópisztikus jelenség a *Trattato di architettura*-ban a már idézett leírás a mítikus régi városról, Plousiapolisról. Egyetérthetünk Choay-val, aki szerint az ősi város épületei máshol is alkalmazható megoldásokat jelentenek, amelyek tekintetbe veszik a szociális szempontokat: így ezek nem elvont modellek, hanem kidolgozójuk alkotó képzeletének bizonyítékai. Ezt írja: „Filarete fikciója nem tartalmaz tehát sem generatív kritikát, sem igazi tér-modellt: az ősi város fantasztikus épületei átalakítható megoldásokat jelentenek, amelyek példa-értéke, semmint morfológiájuk és társadalmi funkciójuk hordozza tervezőjük/-ik alkotó elgondolását és képzeletét. Ezért, bizonyos utópisztikus részek ellenére, az aranykönyv-epizódot nem lehet besorolni az utópiák közé.”⁸

Filarete regényszerű leírásban beszéli el a mítikus város történetét, amely az épülő Sforzinda előképe: a leírás a XIV. könyv elején kezdődik, és a XXI. könyv végén fejeződik be. A kikötő építéskor a munkások különös követ találnak, amely egy Aranykönyvet rejt magában. A könyv szövege görögül van, amelynek lefordítására a költő (Francesco Filelfo) vállalkozik. Zogalia király üzenete van a szövegben, aki ennek a területnek régi uralkodója volt (a Zogalia név Galeazzo Maria Sforza anagrammája: Galiazo). Az elbeszélés – a Sforzinda leírásához hasonlóan – ezúttal is folyamatot mutat be, tehát nem már egy meglevő várost, miáltal megismétlődnek az alkotás egyszer már tárgyalt mozzanatai. A leírásban vegyülnek a valóságos és képzeletbeli alakok, történelmi események és mítikus elemek. A Sforzinda tárgyalásánál használt elbeszélő technikától eltérően itt több időszik van, amelyek határai gyakran összemosódnak. Az időviszonyoknak ez a laza rendszere

⁷ (*La règle et le modèle*, Seuil, Paris, 1980, pp. 16–17).

⁸ „La fiction de Filarete ne contient donc ni critique générative ni véritable modèle spatial: les édifices fantastiques de ville ancienne sont des solutions transformables, dont la valeur exemplaire, loin de résider dans leur morphologie et leur fonction sociale, tient à la démarche et à l'imagination créatrice de leur(s) concepteur(s). C'est pourquoi, malgré des traits utopiques certains, l'épisode du livre d'or ne peut être classé parmi les utopies.” (*La règle...*, cit. p. 51).

még elvontabbá teszi az elbeszélte eseményeket. Tagadhatatlan, hogy ez a hosszú rész eltér az eddigiekben követett bemutatási módtól. A benne meglevő, kétség-telenül fantasztikus elemeknek azonban funkciójuk van a város alapítása és építése szempontjából. Ebben a legendaszerű leírásban bizonyosan olyan kifejezőeszközt kell látnunk, amely a város keletkezésének, alapításának mítikus, irracionális jellegét akarja aláhúzni. A leírás irracionális kiegészíti az egész műre érvényes racionális szemléletet, és nem tagadja vagy érvényteleníti azt. Fontos körülmény, hogy az Aranykönyv szövege görögül van, és a mítikus város neve is görög: Plousiapolis, ami annyit jelent, hogy „Gazdag Város”. Nem csupán ez a körülmény, hanem mások is, pl. a dialógus-forma, felhívják a figyelmet Filarete művének forrására, Platón dialógusaira. Mint John Onians kimutatta⁹ három dialógusról van szó, a *Timaeus*-ról, a *Critias*-ról és a *Törvények*-ről.

Azt is tudjuk, hogy Filarete nem közvetlenül ismerte meg ezeket a műveket, hanem barátja, a költő Filelfo közvetítésével, aki a milánói hercegi udvar legjobb görög-szakértője volt (emlékszünk, ő fordította le az Aranykönyv szövegét görögből).

Filarete művének egy-egy motívuma megtalálható a három dialógusban, így a két város leírása a *Critias*-ban és részben a *Timaeus*-ban fordul elő. Platón két városa Athén és Atlantisz. Az, hogy Filarete a régi várost „gazdag”-nak nevezi, erősíti a párhuzamot Platón fényűző Atlantiszával. Hasonlóképpen megvan a párhuzam a városok racionális és irracionális leírása között is. Mint Onians írja:

„Platón két különböző várost ír le, az egyszerű Athént és a fényűző Atlantist. Filarete szintén két várost ír le, az egyik a tisztán racionális elvek alapján épített Sforzinda, és egy másikat a tengerparton, amely Plousiapolis városának rekonstrukciója ..., és sokkal több fantasztikus, valamint különös szerkezetet tartalmaz.”¹⁰

E formai analógiakon túl mélyebb összefüggés van Filarete műve és a *Timaeus* között, amelyben Atlantis általánosabb leírása található. Itt a teremtés mítoszáról van szó, amelynek kozmikus és antropomorfisztikus elemei mély hatást gyakoroltak Filarete elveire. A *Törvények* elsősorban a mű beosztásában volt minta: a *Trattato*-ban Sforzinda leírása is tizenkét könyvre oszlik, és az egész mű kétszer ennyi könyvből áll (a XXV. későbbi hozzátoldás), stb.

⁹ [Alberti and..... Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XXXIV (1971), pp. 96–114].

¹⁰ „Plato describes two different cities, the simple Athens and the luxurious Atlantis. Filarete also describes two cities, one Sforzinda designed on fairly rational principles and one on the coast which is reconstruction of the city of Plousiapolis ... and contains many much more fantastic and extravagant structures.” (ONIAN, cit. p. 197).

Filarete traktátusa tehát különös és talányos munka. Az olyan jellegzetes-ségek, mint az irodalmi forma, a dialógusok, valamint a mesés és kalandos elemek, kívülről utópisztikusnak mutatják. Ezt erősíti a városok tulajdonnevekkel történő jelölése: Sforzinda, Plousiapolis, továbbá a valószínűtlenül gyors építés, aztán az ellentétek nélküli társadalom képe, az eszményi uralkodó, az erőszak és igazságtalanság hiánya. A koncepcióból azonban hiányoznak azok a tényezők, amelyek utópiává tennék. Idegen tőle a közösségi egyenlőség eszméje, amivel szemben áll a tulajdonjog tisztelete. Hiányoznak az élet kommunisztikus megszervezésének intézményei, a közös lakás, étkezés, az állandó katonai gyakorlatozás és az emberek arcnélküli tömeggé történő uniformizálása. Nincs a vallásnak vagy más ideológiának hatalmi szerepe: nem a papok (vö. Campanella, Doni) vagy valamely testvériség tagjai (vö. Andreae) kormányozzák az államot. Végül nincs meg benne az utópiák szatirikus éle, az irónikus vagy keserű kritika a társadalom ellen. Alapvetően optimista, jövőre orientált és konstruktív. Filarete *Sforzindája* tehát ideális város, amely egy racionálisan megszervezhető építészeti struktúra kritériumait tartalmazza, és *Plousiapolis* ennek a „történelmi” előzményét jelenti a XV. századi milánói neoplatonizmus terminusaiban feldolgozva.

LE PROBLEME DE LA VILLE IDEALE ET UTOPISTE
(FILARETE: Sforzinda)

L'essentiel du problème posé dans l'étude est le suivant: est-ce que le traité (*Trattato di architettura*, 1460–1464) du théoricien d'architecture milanais du XVe siècle, d'Antonio Averlino c'est-à-dire de Filarete est une oeuvre utopiste ou bien une création littéraire/théorique de caractère humaniste traitant de la ville parfaite. Sur la base de la comparaison des types des villes idéales et utopistes, l'auteur arrive à la constatation selon laquelle l'oeuvre de Filarete contient la première description de la ville renaissance idéale et les signes qui peuvent être considérés utopistes montrent l'influence du néoplatonisme milanais.

TARTALOM

KORDÉ ZOLTÁN: A magyarországi besenyők az Árpád-korban	3
MAKK FERENC: Megjegyzések I. András történetéhez	23
KRISTÓ GYULA: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához	43
SENGA TORU: Adalékok az 1236. évi magyar–osztrák kapcsolattörténethoz	63
HAJNÓCZI GÁBOR: Az ideális és az utópisztikus város problémája (Filarete: Sforzinda)	75

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA
hucusque edita:

Tom. I. (1957): GAÁL ENDRE: *Adatok Szeged felszabadulásának történetéhez, 1944–1945*, pp. 3–24. G. SOÓS KATALIN: *A munkásság helyzete és sztrájkharca Szegeden az 1920-as években*, pp. 25–55. GULYA KÁROLY: *Kommunisták és baloldali szocialisták tevékenysége Szegeden (1933–1939)*, pp. 56–72. M. TÓTH ERZSÉBET: *Adalékok három Csanád megyei nagyközség nemzeti bizottságának történetéhez*, pp. 73–108.

Tom. II. (1957): BÁNKUTI IMRE: *Az Alföld népének harca a török hódítók ellen a mohácsi csata után, 1526–1527*, pp. 3–30. B. KOVÁCS ERZSÉBET: *A karcagi üveggyár története, 1940–1956*, pp. 31–57.

Tom. III. (1958): KULCSÁR PÉTER: *A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca*, pp. 1–39.

Tom. IV. (1958): KÖPÖSDI VERA: *A mezőgazdasági munkásság mozgalmi Békés megyében 1905–1907-ben*, pp. 1–65.

Tom. V. [= *Studia mediaevalia historiae universalis*, tom. I.] (1959): WITTMAN TIBOR: *Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez (1606–1618)*, pp. 1–47.

Tom. VI. (1959): G. SOÓS KATALIN: *Tíz év a szegedi kommunista mozgalom történetéből (1919–1929)*, pp. 3–13. SERFÖZŐ LAJOS: *A munkásság helyzete és a kommunisták tevékenysége Szegeden az 1929–1933-as gazdasági válság idején*, pp. 15–45. SERFÖZŐ LAJOS: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925–1930)*, pp. 47–79.

Tom. VII. [= *Studia mediaevalia historiae universalis*, tom. II.] (1961): WITTMAN TIBOR: *A németalföldi forradalom rövid története*, pp. 1–100.

Tom. VIII. (1961): GAÁL ENDRE: *A hódmezővásárhelyi munkásmozgalom története, 1917–1919. március 21.*, pp. 1–61.

Tom. IX. [= *Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi*, tom. I.] (1961): GULYA KÁROLY: *Az erdélyi nemzeti kérdés megoldására irányuló törekvések 1918–1919-ben*, pp. 3–19. SZÉKELY LAJOS: *Albert Mathiez: A francia forradalom*, pp. 20–34.

Tom. X. [= *Studia mediaevalia historiae universalis*, tom. III.] (1962): T. WITTMAN: *Un aspect de l'universalisme coménien*, pp. 3–8. T. WITTMAN: *Quelques problèmes des luttes d'indépendance de Transylvanie contre les Habsbourg et de leur idéologie*, pp. 9–18. MEDZIBRODSZKY ENDRE: *A XVI–XVII. századi török–perzsa háborúk történetének kérdéséhez*, pp. 19–35.

Tom. XI. (1962): TÓTH SAROLTA: *Magyar és lengyel Imre-legendák*, pp. 1–72.

Tom. XII. (1963): KULCSÁR PÉTER: *Bonfini-forrástanulmányok I.*, pp. 1–52.

Tom. XIII. [= *Studia mediaevalia historiae universalis*, tom. IV.] (1963): LOUIS TRENARD: *L'„Europe” au Siècle des Lumières*, pp. 3–27. WITTMAN TIBOR: *Az első jezsuita hittérítők feljegyzései Vietnamból*, pp. 29–43.

Tom. XIV. [= *Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi*, tom. II.] (1963): SZÉKELY LAJOS: *Gömbös és a fasizmus külpolitikai koncepciójának alapvonásai*, pp. 3–18. VASS ISTVÁN: *Szovjet állásfoglalások 1943-ban az európai második front megnyitásával kapcsolatban*, pp. 19–52.

Tom. XV. [= *Studia mediaevalia historiae universalis*, tom. V.] (1964): T. WITTMAN: *España en la „Monarquía Española” de Campanella*, pp. 3–17. WITTMAN TIBOR: *A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században*, pp. 19–29.

Tom. XVI. (1964): KARÁCSONYI BÉLA: *Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról*, pp. 1–63.

Tom. XVII. [= *Studia mediaevalia historiae universalis*, tom. VI.] (1965): TIBOR WITTMAN:

Reflexiones sobre la derrota del tabaco en las Antillas (siglos XVII y XVIII), pp. 3–25. VARGA ILONA: *A prikázok az orosz és szovjet történeti irodalomban*, pp. 27–44.

Tom. XVIII. (1965): KRISTÓ GYULA: *Megjegyzések az ú.n. „pogányházadások” kora történetéhez*, pp. 1–59.

Tom. XIX. (1965): GAÁL ENDRE: *A szegedi ipari munkásság 1905 előtti szocialista szakmai szervezkedésének néhány kérdése*, pp. 3–43. SERFÖZŐ LAJOS: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt bekerülése a parlamentbe*, pp. 45–95.

Tom. XX. [= *Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi*, tom. III.] (1965): GULYA KÁROLY: *Az annexiós válság és a az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája*, pp. 1–36.

Tom. XXI. (1966): KRISTÓ GYULA: *Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolataihoz*, pp. 1–27.

Tom. XXII. [= *Studia mediaevalia historiae universalis*, tom. VII.] (1966): WITTMAN TIBOR: *A monokultúrák történetéhez a Karib térségben és Venezuelában (XVI–XVIII. sz.)*, pp. 3–24. WITTMAN TIBOR: *Belgium, a spanyol és osztrák Habsburgok ütközőállama a XVII–XVIII. században*, pp. 25–36. TIBOR WITTMAN: *Un sondage d'histoire comparative des idéologies: le programme économique-social des „doctrinaires” hongrois (1840–1847)*, pp. 37–43. VARGA ILONA: *Katonai szolgálat és a XVI–XVII. századi orosz uralkodó osztály rétegződése a besorozási prikáz dokumentumainak tükrében*, pp. 45–55.

Tom. XXIII. (1966): GAÁL ENDRE: *A szegedi ipari munkásság 1905–1906. évi szakszervezeti mozgalmának főbb kérdései*, pp. 1–43. (Reprint 1968.)

Tom. XXIV. [= *Studia Latinoamericana*, tom. I.] (1967): TIBOR WITTMAN: *La riqueza empobrece. Problemas de crisis del alto Perú colonial en la Guía de P. V. Cañete y Dominguez*, pp. 3–25. TIBOR WITTMAN: *Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungría a los fines del siglo XVI*, pp. 27–35.

Tom. XXV. (1967): GAÁL ENDRE: *A szegedi szakszervezeti mozgalom helyzete és küzdelmei 1907–1914 között*, pp. 1–29.

Tom. XXVI. (1969): BÉLA KARÁCSONYI: *Chronica Hungaro–Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum)*, pp. 1–76.

Tom. XXVII. [= *Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi*, tom. IV.] (1967): G. SOÓS KATALIN: *Magyar-bajor-osztrák tükös tárgyalások és együttműködés, 1920–1921*, pp. 1–44.

Tom. XXVIII. [= *Studia Latinoamericana*, tom. II.] (1968): JOSÉ-GENTIL DA SILVA: *Le monde Hispanique entre la magnifique stabilité et les grands espoirs: histoire, économie recherche*, pp. 3–13. WITTMAN TIBOR: *A gyarmati Latin-Amerika történeti kutatásának néhány kérdése*, pp. 15–28. ÁDÁM ANDERLE: *Der spanische Absolutismus in der ungarischen Geschichtsliteratur des XIX. und XX. Jahrhunderts*, pp. 29–36.

Tom. XXIX. (1968): SZÁNTÓ IMRE: *Az 1552. évi szegedi hadjárat*, pp. 1–31.

Tom. XXX. (1968): MÉREI GYULA: *Elszász-Lotharingia Németországhoz csatolása 1870–1871-ben és a magyar közvélemény*, pp. 3–20. GAÁL ENDRE: *Adatok Szeged 1859–1860. évi történetéhez*, pp. 21–38.

Tom. XXXI. [= *Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi*, tom. V.] (1968): GULYA KÁROLY: *A magyarországi rutén kérdés 1910–1914 között*, pp. 1–20.

Tom. XXXII. [= *Studia Latinoamericana*, tom. III.] (1969): TIBOR WITTMAN: *Las Cajas Reales de Potosí a fines de la época colonial*, pp. 3–34. TIBOR WITTMAN: *Datos económicos de La Paz en vísperas de la guerra de independencia*, pp. 35–40.

Tom. XXXIII. (1969): N. E. ZASZTENKER: *A neoproudhonizmus ma*, pp. 3–20. SOÓS KATALIN: *A nyugat-magyarországi kormánybiztosság megszervezése*, pp. 21–40.

Tom. XXXIV. [= *Studia mediaevalia historiae universalis*, tom. VIII.] (1971): WITTMAN TIBOR: *Fejezetek a Benelux országok történetéből*, pp. 1–55.

Tom. XXXV. [= *Studia Latinoamericana*, tom. IV.] (1971): PABLO MACERA: *Feudalismo colonial americano: el caso de las haciendas peruanas*, pp. 3–43. TIBOR WITTMAN: *El papel de la Inten-*

dencia de Potosi en la crisis del Banco de San Carlos (1795–1810), pp. 45–60. ANDERLE ÁDÁM: *Az agrárkérdés Peruban az 1920-as években*, pp. 61–77. VARGA ILONA: *Latin-amerikai magyar telepek és külképviseleteink a gazdasági világválság időszakában*, pp. 79–101.

Tom. XXXVI. (1971): BÉLA KARÁCSONYI – GYULA KRISTÓ: *Diplomata historiam dominii Matthaei de genere Chak illustrantia*, pp. 1–40.

Tom. XXXVII. (1971): GYULA MÉREI: *Structuralisme, analyse structuraliste, marxisme*, pp. 1–59.

Tom. XXXVIII. (1971): SZÁNTÓ IMRE: *A végvári rendszer kiépítése Magyarországon*, pp. 1–44.

Tom. XXXIX. (1971): S. KISS ERZSÉBET: *A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez*, pp. 1–56.

Tom. XL. (1972): SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Az Ajtony-monda*, pp. 3–30. MAKK FERENC: *Megjegyzések II. Béla történetéhez*, pp. 31–49. KRISTÓ GYULA: *I. István és családja Árpádkori történetírásunkban*, pp. 51–74. SZÁNTÓ IMRE: *Küzdelem a török terjeszkedés megállításáért Magyarországon, 1541–1547*, pp. 75–102.

Tom. XLI. [= *Studia Latinoamericana*, tom. V.] (1972): TIBOR WITTMAN: *Últimos días de la azoqueria potosina*, pp. 3–31. WITTMAN TIBOR: *Az andesi népek nemzetté válásának egyes gazdasági feltételei a gyarmati korszak végén*, pp. 33–55. VARGA ILONA: *Magyarország kereskedelme a latin-amerikai országokkal a két világháború között*, pp. 57–76.

Tom. XLII. (1972): GAÁL ENDRE: *Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szocialista szakmai szervezkedésének történetéből, 1890–1900*, pp. 1–45.

Tom. XLIII. [= *Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi*, tom VI.] (1972): GULYA KÁROLY: *A horvát kérdés a dualista Magyarországon az I. világháború előtti években (1908–1914)*, pp. 1–22.

Tom. XLIV. (1973): KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I.* pp. 1–96. (Reprint 1977.)

Tom. XLV. (1973): HEGYI ANDRÁS: *Szeged mezőgazdasága és parasztságának helyzete a Gömbös-kormány időszakában (1932–1936)*, pp. 1–47.

Tom. XLVI. [= *Studia Latinoamericana*, tom. VI.] (1973): TIBOR WITTMAN: *F. Vitoria y los derechos económicos de los españoles en las Indias*, pp. 3–10. *Profesor Tibor Witman (1923–1972)*, p. 11. *Información Bibliografica sobre la actividad científica del profesor dr. Tibor Witman*, pp. 12–18. ANDERLE ÁDÁM: *Az APRA ideológiájának alapvonásai a pártalakulás időszakában (1928–1932)*, pp. 19–43. VARGA ILONA: *Adalékok az Argentínába kivándorló magyarok életének alakulásához a két világháború között*, pp. 45–59.

Tom. XLVII. (1974): RÁKOS ISTVÁN: *IV. Béla birtokrestaurációs politikája*, pp. 1–32.

Tom. XLVIII. (1974): KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez II.* pp. 1–55. (Reprint 1977.)

Tom. XLIX. (1974): HEGYI ANDRÁS: *A szegedi ipari munkásság helyzete és küzdelmei a Gömbös-kormányzat idején, 1932–1936*, pp. 1–68.

Tom. L. (1974): GAÁL ENDRE: *Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szocialista szakmai szervezkedésének történetéből, 1901–1904*, pp. 1–103.

Tom. LI. (1975): SZÁNTÓ IMRE: *Magyarország nemzetközi helyzete Mohács után*, pp. 1–26.

Tom. LII. [= *Studia Latinoamericana*, tom. VII.] (1975): ÁDÁM ANDERLE: *Algunos problemas de la evolución del pensamiento antiimperialista en Cuba entre las dos guerras mundiales: comunistas y apristas*, pp. 1–85.

Tom. LIII. (1975): HEGYI ANDRÁS: *Szeged társadalma és politikai élete a Gömbös-kormányzat időszakában, 1932–36*, pp. 3–82. A. SAJTI ENIKŐ: *A munkásság bérharcai és küzdelme a Hivatásszervezet ellen Szegeden, 1932–1939*, pp. 83–100.

Tom. LIV. (1975): SERFŐZŐ LAJOS: *A földmunkások vállalkozó szervezetek (Egy szociál-politikai kísérlet sorsa az ellenforradalmi Magyarországon)*, pp. 1–31.

Tom. LV. (1976): KRISTÓ GYULA: *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*, pp. 1–101.

Tom. LVI. [= *Studia Latinoamericana*, tom. VIII.] (1976): VARGA ILONA: *A kivándorlás irányváltása és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között*, pp. 1–53.

Tom. LVII. (1976): SERFÖZŐ LAJOS: *A tükös társaságok és a konszolidáció 1922–1926-ban*, pp. 3–60. LIFTÁK DOROTTYA: *A Gömbös-kormány külpolitikájának egyes kérdései a magyar történeti irodalom tükrében*, pp. 61–70.

Tom. LVIII. (1977): OLAJOS TERÉZIA: *Megjegyzések Maurikios császár avar háborújának utolsó éveire Theophylaktos Simokattés elbeszélésében*, pp. 3–12. KRISTÓ GYULA – H. TÓTH IMRE: *A legrégebbi Naum-legenda és a magyar honfoglalás*, pp. 13–20. SZÁNTÓ IMRE: *A végvári rendszer kiépítésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében*, pp. 21–45.

Tom. LIX. [= *Studia Latinoamericana*, tom. IX.] (1976): GYIMESI SÁNDOR: *Előszó*, pp. 3–8. KERÉKES GYÖRGY: *José Carlos Mariátegui, Latin-Amerika kiemelkedő gondolkodója*, pp. 9–23. GULYÁS ANDRÁS: *Az indiánkérdés az 1920-as évek irodalmában és Mariátegui marxista koncepciója*, pp. 25–41. KOLLÁR ZOLTÁN: *Külföldi tőke és elmaradottság Latin-Amerikában*, pp. 43–55. ANDERLE ÁDÁM: *J. C. Mariátegui és a perui munkásmozgalom az 1920-as években*, pp. 57–83.

Tom. LX. (1978): GAÁL ENDRE: *A szegedi szociáldemokrata pártmozgalom az 1890-es évek elejétől 1904 végéig*, pp. 1–54.

Tom. LXI. (1977): SZÁNTÓ IMRE: *Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen 1526–1541*, pp. 1–165.

Tom. LXII. (1978): MAKK FERENC: *Megjegyzések II. Géza történetéhez*, pp. 3–23. RÁKOS ISTVÁN: *Gazdaság és társadalom tagozódása Szegeden (1720–1777)*, pp. 25–60. SZÁNTÓ IMRE: *A falusi kisiskolai oktatás helyzete Magyarországon (1790–1848)*, pp. 61–79.

Tom. LXIII. [= *Studia Latinoamericana*, tom. X.] (1978): Bolivia: *el significado de la independencia*, pp. 3–10. ABELARDO VILLALPANDO R.: *Fundación, grandeza y desventura de la Villa Imperial de Potosí*, pp. 11–19. ÁDÁM ANDERLE: *El kuraka en la sociedad colonial – hipótesis del trabajo*, pp. 21–28. ANDRÁS GULYÁS: *„Modelos” de Peruanidad en „Todas las Sangres” de José María Arguedas*, pp. 29–41. ÁDÁM ANDERLE: *Comunistas y apristas en los años treinta en el Perú (1930–1935)*, pp. 43–103.

Tom. LXIV. [= *Studia mediaevalia historiae universalis*, tom. IX.] (1978): JOSÉ-GENTIL DA SILVA: *Pénz és ember. A pénz XVII. századi története apropóján*, pp. 3–32. VARGA ILONA: *Az államháztartás új vonásai a XVII. századi Oroszországban*, pp. 33–60.

Tom. LXV. (1978): SZÁNTÓ IMRE: *A katolikus falusi kisiskolai oktatás helyzete Magyarországon a XIX. század első felében*, pp. 3–50. RÁKOS ISTVÁN: *A legelőkelőbb törvény végrehajtása Hódmezővásárhelyen (1836–1847)*, pp. 51–69.

Tom. LXVI. (1979): OLAJOS TERÉZ: *Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menandros Protéktor*, pp. 3–17. SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Gellért püspök halála*, pp. 19–28. MAKK FERENC: *Megjegyzések III. István történetéhez*, pp. 29–43. KRISTÓ GYULA: *Szemponatok Anonymus Gestájának megítéléséhez*, pp. 45–59. PETROVICS ISTVÁN: *Oklevelek Szeged középkori történetéhez*, pp. 61–65.

Tom. LXVII. (1980): OLAJOS TERÉZ: *Theophylaktos Simokattés „Okumeniké Historia” c. művének keletkezéstörténetéhez*, pp. 3–9. SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Vata népe*, pp. 11–19. MAKK FERENC: *Megjegyzések Kálmán külpolitikájához*, pp. 11–30. F. FONT MÁRTA: *II. Géza orosz politikája 1141–1152*, pp. 33–39. MAKK FERENC: *Megjegyzések a II. Géza-kori magyar–bizánci konfrontáció kronológiájához*, pp. 41–56. KRISTÓ GYULA: *Oroszok az Árpád-kori Magyarországon*, pp. 57–66. PETROVICS ISTVÁN: *Azzonfolua alio nomine Felzeged*, pp. 67–75.

Tom. LXVIII. [= *Studia Latinoamericana*, tom. XI.] (1980): ÁGNES TÓTH: *El veguero en la historia de Cuba*, pp. 3–16. ÁDÁM ANDERLE: *Los comienzos del movimiento obrero cubano*, pp. 17–32. GYÖRGY KUKOVECZ: *Democracia, antiimperialismo y antifascismo en la política de los comunistas cubanos (1935–1944)*, pp. 33–46. CARLOS DEL TORO: *Los problemas fundamentales del pueblo cubano*

en „La historia me absolvera”, pp. 47–52. ZOLTÁN KOLLÁR: *Sobre las bases economicas de la revolucion cubana (Contradicciones en la Economia Cubana en los anos 1950)*, pp. 53–65.

Tom. LXIX. (1981): SZÁNTÓ IMRE: *A katolikus népművelés Magyarországon 1711–1848*, pp. 3–14. TÓTH SÁNDOR: *Török stratégia a tizenöt éves háborúban 1593–1606*, pp. 15–41.

Tom. LXX. [= *Studia mediaevalia historiae universalis*, tom. X.] (1981): VARGA ILONA: *Államigazgatás a 17. századi Oroszországban*, pp. 3–18. BOROSY ANDRÁS: *Vélemények a kora-feudális fejedelmi kísérletről*, pp. 19–39.

Tom. LXXI. (1982): OLAJOS TERÉZ: *Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról*, pp. 3–12. TÓTH SÁNDOR: *Megjegyzések Toynbee magyar őstörténeti koncepciójához*, pp. 13–19. KRISTÓ GYULA: *Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben*, pp. 21–28. MAKK FERENC: *A XII. századi főúri csoportok értékeléséhez*, pp. 29–35. PETROVICS ISTVÁN: *Volt-e Szegeden bencés apáság?* pp. 37–43. ROKAY PÉTER: *Maróti János Szeged környéki birtokai*, pp. 45–49.

Tom. LXXII. [= *Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi*, tom. VII.] (1982): A. SAJTI ENIKŐ: *Katonai közigazgatás és nemzetiségpolitika a Délvidéken. 1941. április*, pp. 3–32. KÖVÉR LAJOS: *Batsányi János Napóleonnak szánt államelméleti munkája 1809-ből*, pp. 33–46.

Tom. LXXIII. [= *Studia Latinoamericana*, tom. XII.] (1982): ÁDÁM ANDERLE: *Conciencia nacional y continentalismo en América Latina en la primera mitad del siglo XX*, pp. 3–16. IVAN HARSÁNYI: *El nacimiento del régimen político de la dictadura de Franco*, pp. 17–30. GYULA HORVÁTH: *Tendencias políticas en México y la constitución de 1917*, pp. 31–44.

Tom. LXXIV. (1984): SZÁNTÓ IMRE: *Szeged az 1848–1849-es szabadságharc alkonyán*, pp. 3–25. RÁKOS ISTVÁN: *Gazdasági és társadalmi viszonyok a szőregi uradalomban Szeged zálogbirtoklása idején (1781–1831)*, pp. 27–48.

Tom. LXXV. (1983): TÓTH SÁNDOR: *A fehér és fekete magyarok kérdéséhez*, pp. 3–9. SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Szent Gellért családjáról*, pp. 11–18. KAPITÁNYFÜ ISTVÁN: *Magyar–bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán uralkodásának idején*, pp. 19–28. KRISTÓ GYULA: *Új adatok és régi vélekedések Csák Mátyásról*, pp. 29–34. BLAZOVICH LÁSZLÓ: *Sorsfordulók Dózsa felkelése idején Békés megyében*, pp. 35–41. TIMÁR PÉTER: *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekről*, pp. 43–47.

Tom. LXXVI. [= *Studia mediaevalia historiae universalis*, tom. XI.] (1983): BÉLA CZÚTH: *Die Rolle des Volkes zur Zeit der Belagerung des Orleans durch Attila (Juni d. J. 451) (Vita s. Aniani, 3, 10)*, pp. 3–10. CSERNUS SÁNDOR: *A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása Nyugat-Európában a 15. század elején*, pp. 11–23. PATAKY MÁRTA: *A kereskedelmi utak fejlődése Oroszországban és Afanaszjij Nyikityin útleírása*, pp. 25–38. (ALEKSZANDER GONTAR) *Kiadványok a forradalom előtti Oroszország történetéhez (Bibliográfiai útmutató)*, pp. 39–41.

Tom. LXXVII. [= *Studia Latinoamericana* XIII.] (1983): KRISTÓ GYULA: *Wittman Tibor, a tanár és a kolléga*, pp. 9–11. MAKKAI LÁSZLÓ: *Wittman Tibor tudományos életműve*, pp. 13–19. VARGA ILONA: *Szibéria a 17. századi orosz gazdaságban*, pp. 23–30. ANDERLE ÁDÁM: *Államfejlődés és nemzeti kérdés Spanyolországban*, pp. 31–41. J. NAGY LÁSZLÓ: *Spanyolország és Észak-Afrika a 16. században (Adalékok a spanyol–török küzdelem történetéhez a Mediterránban)*, pp. 43–54. ZOMBORI ISTVÁN: *Központosítás és abszolutizmus a 16. századi Spanyolországban*, pp. 55–67. TIMÁR ZSUZSANNA: *Az aztékok misztikus-háborús világképe*, pp. 71–85. TÓTH ÁGNES: *Viták a latin-amerikai encomienda és hacienda közötti kapcsolatáról, illetve kontinuitásról*, pp. 87–93. HORVÁTH GYULA: *A szervezett munkásság és a mexikói forradalom (A „vörös” zászlóaljok kérdéséhez)*, pp. 95–108. H. SZABÓ SÁRA: *A pozitívizmus Brazíliában*, pp. 109–119. KUKOVECZ GYÖRGY: *Az agrárkérdés a kubai politikai harcokban (Az 1930–1952 közötti korszak néhány vonása)*, pp. 121–139. SZILÁGYI ISTVÁN: *A Nemzetbiztonság Doktrínája és a Geopolitika a chilei fasiszta rendszer ideológiájában*, pp. 141–151. TOMBOR ILDIKÓ: *A történet-tudomány Dr. Franciáról*, pp. 155–167. SZILVA LÁSZLÓ: *Mexikó gazdasági és társadalmi struktúrája a porfirato idején (1876–1911)*, pp. 169–179.

Tom. LXXVIII. (1984): SZÁNTÓ IMRE: *Keszthely úrbéri viszonyai a Festeticsek földesurasága idején 1739–1848*, pp. 1–59.

Tom. LXXIX. [= Studia Latinoamericana, tom. XIV.] (1985): ÁDÁM ANDERLE: *Prólogo*, p. 3. GYULA KRISTÓ: *Tibor Wiuman: El profesor y el colega*, pp. 5–7. JOSÉ GENTIL DA SILVA: *A propos de la formation du Brésil: les femmes en étaient aussi*, pp. 9–25. MARIA LUIZA MARCÍLIO: *Population et force de travail dans une économie agraire en transformation. La province de São Paulo, a la fin de l'époque coloniale*, pp. 27–35. MAGNUS MÖRNER: *La rebelión de Túpac Amaru desde una nueva perspectiva*, pp. 37–48. FREDERICO BRITO FIGUEROA: *La emancipación nacional y la guerra de clases y castas*, pp. 49–68. MANFRED KOSSOK: *Unidad y diversidad en la historia de la América española: El caso de la Independencia*, pp. 69–81.

Tom. LXXX. (1985): GAÁL ENDRE: *A szegedi munkásság 1905–1906. évi harca a politikai jogokért*, pp. 3–24. HEGYI ANDRÁS: *Szeged mezőgazdasága az első világháború utáni években. A Nagyatádi-féle földreform*, pp. 25–41. WOLFGANG NEUGEBAUER: *Az osztrák nemzeti tudat fejlődéséről*, pp. 43–54.

Tom. LXXXI. [= Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. VIII.] (1985): A. SAJTI ENIKŐ: *Magyar–horvát határtárgyalások és lakosságcsere kudarca (1941–1944)*, pp. 3–18. LAGZI ISTVÁN: *Evakuáció vagy hazatérés? A politikai harc kezdetei a magyarországi lengyel katonai táborokban*, pp. 19–33.

Tom. LXXXII. (1985): MAKK FERENC: *Kiknek az élén állott Levente? (Egy konsztantínoszi hely értelmezéséhez)*, pp. 3–9. KRISTÓ GYULA: *A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása*, pp. 11–17. SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Szent Gellért prédikációi*, pp. 19–29. TÓTH SÁNDOR: *Levente és András*, pp. 31–36. JÁNOSI MÓNICA: *Gondolatok az Admonit kódexből hiányzó kapitulumokról*, pp. 37–51. ELTER ISTVÁN: *Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154)*, pp. 53–63.

Tom. LXXXIII. (1986): TÓTH SÁNDOR: *A magyar fejedelmi méltóság öröklődése*, pp. 3–9. SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Kortörténeti problémák Gellért püspök Deliberációjában és legendáiban*, pp. 11–21. JÁNOSI MÓNICA: *Az első ú.n. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái*, pp. 22–30. ALMÁSI TIBOR: *A beregi egyzmény megkötésének diplomáciai mozzanatai*, pp. 31–40. KRISTÓ GYULA: *Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék és az erdélyi románság létszáma*, pp. 41–51.

Tom. LXXXIV. (1987): B. TÓTH ÁGNES: *A gepidák települési képe a Tisza–Maros–Körös közén*, pp. 3–9. KRISTÓ GYULA: *Árpád fejedelem-utódai*, pp. 11–21. TÓTH SÁNDOR: *Kabarok és fekete magyarok*, pp. 23–29. MAKK FERENC: *Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez*, pp. 31–44. FONT MÁRTA: *Szemponatok III. Béla halicsi hadjáratainak kronológiájához*, pp. 45–50. ALMÁSI TIBOR: *A Siralmas ének kéziratí hagyományának néhány problémája*, pp. 51–57.

Tom. LXXXV. [= Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. IX.] (1987): A. SAJTI ENIKŐ: *Nemzettudat és jugoszlávizmus*, pp. 3–10. ÁRPÁS KÁROLY: *Az észti nemzeti megújulási mozgalom korszakolásának kérdéséhez*, pp. 11–17. SERFŐZŐ ZOLTÁN: *A világgazdasági válság hatása Romániában. Az RKP 1928–1931 között*, pp. 19–34. ALBIN GLOWACKI: *A háború utáni Lengyelország képe a „Nowe Widnokregi” (Új Látóhatár) hasábjain (1941–1944)*, pp. 35–45. PAWEŁ CHMIELEWSKI: *A népi demokrácia születésének történeti körülményei Európában (1944–1945)*, pp. 47–56. RIGÓNÉ PÉTER IRÉN: *Fejezetek a hazai nemzetiségi oktatás történetéből a népi-demokratikus átalakulás első éveiben (1944–1946)*, pp. 57–69.

Tom. LXXXVI. (1988): PETROVICS ISTVÁN: *„Új” források a kunok keresztény hitre térítéséről?* pp. 3–7. ALMÁSI TIBOR: *Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez*, pp. 9–14. KOSZTA LÁSZLÓ: *Adalékok a székesegyházi alsópapság XIII–XIV. századi történetéhez*, pp. 15–26. KRISTÓ GYULA: *Károly Róbert első felesége*, pp. 27–30. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *Megjegyzések a „szulejmáni ajánlathoz”. (A török Porta magyarországi politikája, 1526–1529)*, pp. 31–39.

Tom. LXXXVII. (1989): PELYACH ISTVÁN: *Egy elmulasztott várostrom tanulságai (Az aradi vár „ostroma” 1849 januárjában)*, pp. 3–22. DEÁK ÁGNES: *Eötvös József nemzet-értelmezése és nemzetiség-politikai koncepciója az 1850-es évek első felében*, pp. 23–36. SZABÓ P. CSABA: *A vasutas presztízs születése*, pp. 37–51.

Tom. LXXXVIII. [= Studia mediaevalia historiae universalis XII.] (1988): SÁNDOR CSERNUS:

Mutation de l'historiographie française et élargissement de son horizon au XVe siècle. Un exemple: „Les affaires de Hongrie”, pp. 3–18. JUDIT FODOR: La teoría política Española del siglo XVI y la legislación de las Indias, pp. 19–33. SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH: The „Price Revolution” in the Ottoman Empire at the End of the Sixteenth Century, pp. 35–48. ÁDÁM ANDERLE: Sublevaciones campesinas en Europa Centro-Oriental en los siglos XV–XVII: observaciones metodológicas, pp. 49–59.

Tom. LXXXIX. [= Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi, tom. X.] (1989): ENIKŐ A. SAJTI: Preface, pp. 5–6. LAJOS KÖVÉR: *Le témoignage des prisonniers de guerre français sur leur vie quotidienne en Hongrie (1793–94)*, pp. 7–18. ENIKŐ A. SAJTI: *The Hungarian National Minority in Yugoslavia after 1945 (A Historical Sketch)*, pp. 19–27. LAJOS PÁNDI: *Portugal, 1974: Fall of the Colonial Dictatorship*, pp. 28–43. GYÖRGY KUKOVECZ: *The Church and the Social Challengers in Modern Cuba*, pp. 44–60. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi. Tom. I–X. (Bibliography 1961–1989)*, pp. 61–62.

Tom. XC. (1990): KORDÉ ZOLTÁN: *A magyarországi besenyők az Árpád-korban*, pp. 3–21. MAKK FERENC: *Megjegyzések I. András történetéhez*, pp. 23–41. KRISTÓ GYULA: *A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához*, pp. 43–62. SENG TORU: *Adalékok az 1236. évi magyar-osztrák kapcsolattörténetéhez*, pp. 63–73. HAJNÓCZI GÁBOR: *Az ideális és az utópisztikus város problémája (Filarete: Sforzinda)*, pp. 75–81.

Felelős kiadó a JATE Bölcsészettudományi Karának dékánja
A sokszorosítást és a kötészeti munkát a Szegedi Nyomda végezte
Felelős vezető: KÓNYA ANTAL megbízott igazgató
A szöveg nyomdába érkezett 1990-ben, megjelent 1990-ben
425 példányban, 8 A/5 ív terjedelemben,
az MSZ 5601-59 és az MSZ 5603-55 szabványok szerint
A szövegszerkesztést SZŐNYI ETELKA végezte
Wordperfect 5.1 szövegszerkesztő programmal
a JATE BTK DH központi számítógépén